

N° 5. / 1

Profeslor Anton Menger

☿ ☿ Eesti keelde J. A. Rahamägi ☿ ☿

☿ ☿ ☿ ☿ Uus ☿ ☿ ☿ ☿

kombeõpetus

Kaika R. H. I. raamatuk. inv. N° 5.

Professor Anton Händel

1888

W. Ehrenpreis'i trükk, Tallinnas.

i 19884540

TARTU ÜLIKOOLI
RAAMATUKOGU

Tallinnas — 1988 —
Ehrenpreis' trükk

Eeskõne.

Mõtteteadus on oma aastatuhandete pikkuse edene-
mise jooksul seniajani üksnes rikaste ja wäge-
wate waateid ilmakäigu üle kujutanud. Esi-
gul oli ühise usuliku ilmawaate sïde kõiki sei-
suseid igal pool ühte liitmas. Kui siis rahwa-
kihtides, mis waimliselt kõrgemal seismas, ise-
seiswat uurimist maailma ja inimese üle hakkas
tärkama, oliwad mõtteteadlased sunnitud, just
nende ringkondade arwamisi, mille liikmetena
nad ise peaaegu kõik üles kaswanud, oma õpetustele alu-
seks seadma. Kudas oleks ka wana aja uhketel mõtte-
tarkadel, Plato sarnatsel aristokratil wõi printsïde kaswata-
jal Aristotelelel meeldegi wõinud tulla, enda õpetustes just
orjade ja madalate waateid ilmakäigu üle koondada? Ja
sarnatsfeks on lugu, pärisalt ühesuguste olude mõjumisel,
kuni tänase päewani jäänud.

Kõrge ja madala wastolu ilmub kõige terawamalt küll
õiguse ja kõlbluse waldades; ja mõtteteadline kombeõpe-
tus ongi algusest peale piirita ühekülgne olnud. Aga ka
teised mõtteteaduse wallad: äratundmise õpetus, metafüsika
ja isegi mõned osad loodusteadusest, seisawad rohkelt selle
suure wast-olu mõju all. Problemide walik ja nende kä-
sitamine, kui ka raskelt mõistetaw seletuse=wiis tunnista-
wad seniaegse mõttetarkuse wabameelset=aristokratlist ise-
laadi.

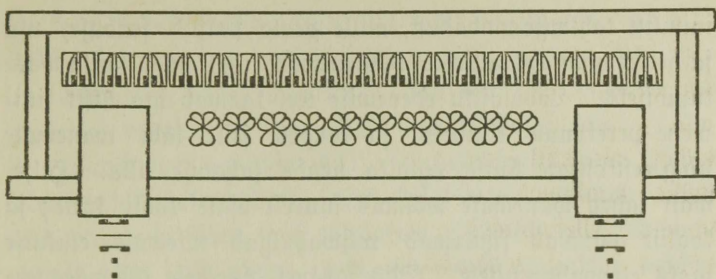
Alles sotsialismuse tärkamisega 19. aastasajal on ma-
dalamate rahwaklasside wõimus ja arusaamine nii kaugele
kaswanud, et tõesti rahwaliku mõtteteaduse loomine wõi-
malikuks ja tarwilikuks sai. Saint-Simon, Fourier ja
nende järelkäijad on ka päris majandusliste küsimuste kõr-

wal kõlbluse, ²metafüsika ja äratundmise=teoria probleemide harutanud. Aga wanem Inglise ja uuem Saksa sotsialismuse töötawad peaaegu üksnes majandusliste küsimuste kallal, mis küll sotsialistlike ilmawaate tähtsamate algosade hulka kuuluwad, aga kaugeltgi weel kõike tema siju ei sünnita. Ülekohtuselt nimetatakse seda tükeldatud ja ühekülgselt õpetust „teaduslikuks“ sotsialismuseks.

Enda kirjatöös „Uus riigiõpetus“ olen ma sotsialistlikult õiguse=kawa harutanud, ja nüüd walmistajin „Uue kumbeõpetuse“, mis sotsialistlikult waadet kõlbluse peale kõige üleüldisemates joontes tahab põhjendada. Ma mõtlen, sellele raamatule warsti „Rahwa politikat“ järele saata, ja hiljemalt üht äratundmise=teoria kujutust, niisamati sotsialismuse seisupaigalt. Muude mõtteteaduse osade läbitöötamist laiade rahwabulkade waimus ja mõttes pean ma oma wanuse sunnil küll nooremate jõudude hooleks jätma. Alles siis, kui sotsialismuse mõtteteadline süstem terwelt walmis on, saab selgesti paistma, et meie praegune mõtteteadus, mida pealt näha objektiivilise äratundmise wõi koguni üleüldiselt õigeaks peetawate põhjusõpetuste najal üles ehitatud, ometi meie seltskonna karmide wastolude poolt kõige sügawamat mõjumist kannatab.

Wienis, juni=kuul 1905.

A. Menger.

Esimene raamat.

Kõlblus wõimu sünnitusena. Ühiskondade kõlblus.

Esimene peatükk.

Kõlblus ja wõim.

Aga kõlbluse nõudmine, ükspuhas kas jeda riigi, firiku, awaliku arwamise wõi muude wõimufandjate¹ poolt tõstetakse, peab inimese tahtmise ja tegemise wabadust eeltingimiseks. Et inimest tema tegude eest õiguslikelt, usuliselt wõi jeltskondlikelt wastutajaks teha, peab tunnistama, et ta neid tegusi wabal walikul korda saatnud.

Maawärijemisi, wälgu ja maru häwitusi ja muid sarnatseid looduse-ilmuwusi ei hakka keegi kõlbluse seisupaigalt hindama, ehk nad küll inimeste saatuse peale tihti palju sügawamalt mõjuwad, kui teiste inimeste kõige nurjatunud tegetwused.

Uga ühiskondliste wõimuolude mõjumine kääneb jeda

¹ Wõrble minu „luues riigiõpetuses“ (7, 1) nimetatud õiguslike ja kõlblise wõimuteoria esitajaid. (See raamat ilmub warsti ka Eesti keeles.)

inimlist tahtmise-wabadust, mille peale paljud seaduse, usu ja seltskonna korraldused põhjenuvad, igal pool täitsa wastupidiseks. Loomuliku edenemise teel kasvab iga üksik inimene perekonna liikmeks, ja langeb selle läbi wanemate ning eestkostjate kaitse, aga ka nende juhatusse alla. Siljemalt läheb wanemate võimus suurelt osalt kooli kätte; ja koolist astuvad suuremad rahvahulgad tulevase elukutse jaoks ettevalmistusele. Siis järgneb meestele sõjaväes teenimine, naisterahvastele abielupõlv; need jätkavad harilikult noore-ea kitsendusi, mõnikord neid veel rohkendades. Sa kui üksik inimene viimaks sellele järjele jõuab, mida igapäevases elus iseseisvuseks nimetatakse, siis hakkavad elukutse ja sellega ühenduses seisvad võimuolud, riik ja kirik, tema tegevust nagu nägemata traatide varal juhtima. Nii on suured rahvahulgad kõigis maades õiguslikelt ja tõslikelt koidetud, ja leidub väga vähe inimesi ning vähe tegevusi, mille kohta võiks tahtmise-wabaduse küsimust tõsta.

Kuna selgesti näha on, et ühiskondliked võimuolud üksikut inimest nagu marionetti nukukeste-teatris süia ja sinna lükkavad, siis ei või tahtmise-wabaduse probleemile nii suurt tähtsust lubada, kui temale mõnelt poolt osaks antakse. Sest misjuguust tähendust võib tahtmise-wabadusel olla, kui iga üksiku isiku tähtsamaid tegevusi ümbritsevate olude poolt määratakse ja juhatakse? Suurtes tegelikkudes küsimustes on inimene — nagu määratu hulk armustiku teateid tõendab — ühiskondlike võimuolude külge koidetud; üksipuhhas kas teorias teda wabaks või mitte-wabaks tunnistatakse.

Inimeste tahtmise-wabaduse tõendamiseks tuuakse wahel mõnesuguseid tähtsusetu tegevusi, mis inimeste-jugu suurtest huvidest eemal seisavad ja mida sellepärast pealt näha täitsa wabalt ja koidmata toimetatakse. Nii üteldakse:

fui keegi kodust wälja läheb, siis wõib ta ju oma tahtmist mööda kas paremat wõi pahemat kätt minna. Aga kas see tõendamine täitsa õige on? Ma usun, et inimene argipäewal wististi paremat kätt, oma tööpaiga poole läheb, ja pühapäewal pahemat kätt, jalutuskäigule wõi mõnele lõbutsemise-kohale pöörab. Ja kuigi mõni inimliku tahtmise-wabaduse sõber neid tähtsusetu tegewusi wabaks tunnistaks, siis jääb ikkagi tõeks, et inimese tegelikult tähtsamat toimetused ühiskondliste wõimuolude walituse all seisawad.

Kombeõpetus ei näita seega mitte — nagu paljud moralistid arwawad — mida inimene tegema peaks, waid mida ta tõesti teeb, ja mida tegema ühiskondlised wõimuolud teda sunnivad. Sellepärast walmistan ma eelolewatel lehtedel (1. ja 2. raamatus) kõige pealt arwustikulise kujutuse ühiskondade ja üksikute isikute kõlblisest olukorrast, ilma kõlbluse idealisi ja nõudeid esiotsa arwesse wõtmata. Kuna aga sellest kujutusest saab paistma, et ühiskondlised wõimuolud ja sellega ühes ka kõbliline seisuford praegusel ajal kitsaste ringkondade kasu ja mõnuse e kohajelt on seatud, siis tahan lõpuks (3. raamatus) veel abinõusi harutada, mille waral wõimu ja kombeid kõigi kasu teenima wõib panna. Seal juures leiawad ka kõlbluse aated ja nõuded omale paiga.

Teine peatükk.

Kõlbluse aime.

Kõlblusline on, kes ühiskondliste wõimuolude kohajelt toimetab; kõlbluse wastane — kes neile wastu hakkab. Et ühiskondlised wõimuolud aja jookjul muutuwad, siis juh-

tub tihti küll, et neidsamu isikuid ja tegewusi, keda täna küidetakse ja imestatakse, homme jälkuse ja põlastusega loormatakse.

Iseäraline seisupait kõlblise hindamise poolt on ajaloolistel isikutel. Nende mälestus kestab kõige suurematest muudatustest üle, mis ühiskondlikes võimuoludes iganes võivad juhtuda; sagedasti on muudatused ise just nende tegewuse tagajärjeks. Siit tekib määratuid kõikumisi järnaste isikute kõlblises hindamises ise aegadel ja ise rahwaste juures.

Näit, Kristus leidis Greeka ja Roma uskude poolt meie ajaarwamise esimestel aastasadadel täielist huffamõistmist; isegi waimliselt väga kõrgel seiswad mehed, nagu Tacitus ja noorem Plinius¹, kõnelewad temast ja tema õpetusest warjamata halwakspidamisega. Kui aga ristiusk paganliku ilmatwaate ära wõitis ja ise kõigi ühiskondlike võimuolude aluseks sai, kaswas Kristuse isiku kõrgekspidamine õige warsti jumalafohaseks kumardamiseks. Ja weel tänapäew, mil teadusline uurimine ristikoguduse imede-usu wastu waitset aga wägewat wõitlust peab, ei julge kõige findlamadgi ristiusu wastajed Kristuse isikliku kõlblust puutada, sest nende wastu seisawad määratuid, aastatuhandete jookjul juurdunud wõimufandjad.

Palju vähemaid tagajärgesi oli Luteruse töö: ta juutis kõigest üht osa Lääne-Euroopa ristikoguduse liikmetest oma poole tõmmata. Sellepärast sõimatakse teda katoliku usuliste wõimude poolt praegu weel kiimalikuks, wande-murdjaks mungaks, kuna protestantlased teda ristiopetuse uuendajana ja puhastajana auustawad.

Kuna juurtel, ajalooliselt tähtsatel isikutel mahti leidub, oma aja inimeste kõbliste otjuste wastu järellima

¹ Tacitus, Annal. XV, 44; Plinius, Epistolae X. 96 etc.

poolt uut hindamist nõuda, on igapäewased inimesed, selle jäljed warsti peale nende surma ära kaowad, täitsa olewiku ja selle wõimuolude mõju alla antud. Sellepärast peawad nad ka, kui kõlbluse eesi kiitust tahawad saada, walitsewatele wõimukandjatele, iseäranis riigile, kirikule, kui ka waranduslikele korraldajele alla heitma; siis peetakse neid truuwideks riigikodanikkudeks, wagadeks ristiinimesteks, auusateks meesteks, õrnadeks abikaasadeks ja tublideks perekonna-wanemateks. Muidugi leidub igal ajal inimesi ja erakondasi, kes niijugust wõimuolude kohaseks paindumist arglikuks alanduseks tunnistawad, aga suur rahwahulk peab jeda alati kõlblusekohaseks ja kiiduwääriliseks.

Muidugi peawad need kõblised hindamised kohe kaduma, kui nende aluseks pandud ühiskondlised wõimuolud muutuwad. Oletagem korraks, et näit. anarhismmus meie praegust ühiskondlist korraldust ära wõidak. Truutuid, wagad, õiglasjed, õrnad isikud saaksiwad siis warsti argpükside ja tolade nime kanda.

Sarnast kõlbluse mõõdupuu muutumist, kuigi vähemal määral, sai Prantsusemaa juure rewolutsiooni ajal tunda. Peale Bastille wangitorni purustamist (14. julil 1789) hakati kaugelt juurema hulga prantslaste poolt ainult jeda kodaniku, kes wõimalikult ägedat, rewolutsionilist meeleolu ilmutas, wooruslikuks pidama. Aga juba Robespierre langemisest algades ja iseäranis peale Bonaparte poolt 9. nowembril 1799 toimetatud riigipöõret, mis korraldatud sõjawäe üliwõimu rahwahulkade wastu selgesti mõista lastis, muutus lugu täiesti; üsna üleüldiselt hakati oma mässumeelt ja mäsfulisi tegusi häbenema ja nendega felfimist maha jätma. See seisuford kestis kuni juli-rewolutsionini (1830. a.), mis „barrikadide-kuninga“ troonile aitas, ja rewolutsionilisi tundeid Prantsusemaal kauaks ajaks kõrgele kõlbluse astmele tõstis. Samalaadilisi wahel-

dusi rewolutsioni ning mäsfuliše meeleolu hindamises on ka teised riigid, kus Brantsuse suurt rewolutsioni nõrgalt järele aimati, tunda saanud.

Et pööriaegadel wõimu alleshoidmine ja kätewõitmine tihti wäga tühistest asjaoludest, nagu mõne ukse õigeaegselt lahtimurdmisest wõi mõneminutilisest hiljaksjäämisest, ära ripub, siis on niisugustelfordadel just kõige tähtsamate tegewuste kõlblik hindamine täitsa juhtumise asjaks jäetud. Oleks Serbia funingapaar ööl wastu 11. junit 1903 Belgradi lossist põgenema peasenud, siis oleks ta mäsajatest ohwitseridest fergelt wõitu saanud; mäsajad oleks muidugi ära hufatud ja nende teguwis kõigis Serbia firifutes, fohtutes, foolides ning ajalehtedes, ifegi terwes maailmas, põhjalikult huffa mõistetnd. Nüüd aga, mil ohwitserid mitmesuguste juhtumiste toetusel oma töö kärmelt ja põhjalikult korda saatsiwad, tunnistati neid rahwaasemifude poolt isamaa peastjateks, nende tegu kiidetaks fangeslafetööks, ja uuel walitseja=perekonnal, kelle wõimusele jelle mõrtfukateoga alus pandi, ei jää muud teha, kui hoolt kanda, et hiljemaltgi jeda funingatapmift niihästi Serbias kui wäljamaal kõlblusekohaje teona kiidetaks ja imestataks. Küll leidus kulturailmas mõndagi põhjusmõtte=narri, kes ei tahtnud aru saada, et wõimus ja kõblus pärijalt üks ja seesama on; aga nende huffamõistwad otfused ei jaksanud üleüldise heakskiitmise ja nõusolemise kõrwal kõige wähematgi mõju üles näidata.

Kolmas peatükk.

Ühiskondlised wõimuolud.

Et terwe kõblus ühiskondliste wõimuolude peal põhjeneb, siis peame wiimaseid nüüd üheskoos uurimisele

wõtma. Muidugi maksab siin ainult neid wõimuolusi ja wõimufandjaid harutada, mis inimeste tegewuste kohta suurt ja faua festwat mõju üles näitawad.

Ühiskondliste wõimufandjate hulgaft kõige tähtsamateks on praegusel ajal järgmised :

1. Riigikord ja seadused. Riik ja seadus on meie ajal, mil kiriku mõju kõrwale tõrjutud, kõige suuremateks ühiskondlisteks wõimudeks. Mõlemad puutuvad ainult neid tegewusi, mille täitmisele inimest tarbe korral kehaliiku jõu waral saab sundida; üks kõik kas wägivali teel, nagu waratsematel õiguse edenemise järkudel, wõi, nagu hiljemal ajal kombeks saanud, riigiwõimu abil. Et riiklises ja õiguslises elus iga nõuetawa tegewuse tagant sündmuse ahwardus luurab, siis jätkab isegi harjumata film aru saada, et siin wõim ja kõlblus ühenduses seisawad. Ja et otsekohene aineline sündmus kõlblise teguwõiji kindlamaks pandiks on, siis püüawad niisugused ühiskonnad, nagu kirik ja elukutse-seisused, millel esiotja igasugune sündimise jõud puudus, aja jooksul oma liikmete kohta wähemalt kaudset sündimise õigust wõita.

Riigi ja õiguse piirkonda käiwad kolm suurt ühiselulist korraldust: riigi korraldamise ja walitsemise kord, warandusline kord, perekondline kord. Nende kolme korralduse sees liigub iga inimese elu sündimisest kuni surmani, ja just tema kõige tähtsamad tegewused seisawad riigiseaduse nõuete ja sünduse all.

Aga täitsa ekslik oleks arvata, et riik ja seadus ainult neid tegewusi walitsewad, mida wägisi peale saab sundida; mõlemate soowil tehakse hoopis ilma sündmuseta määratu hulk tegusi, mis seega waba kõlbluse walda kuuluvad. Kuningas, kelle wõimus ainult ministrite ja ametnikkude nimetamises, seaduste finnitamises, sõja wälja kuulutamises ja muude põhjusseadustes nimetatud eesõiguste

käsitamises ilmuks, oleks rahwa meelest tühi paljas nufu-
fene: õige kuninga tarvitada on auuääravad, hurraa-hüü-
ded ja lugemata hulk muud truuduse ja alanduse tegusi,
mille fordajaatmiseks kedagi ei saa sundida. Mõisnikud,
waimulikud, ametnikud ning ohwitserid leiawad kaaskoda-
nikkude poolt auustamist ja alandust, mida üksigi seadus
ei määra. Ja rikkad nõuawad isikutelt, keda warandusline
korraldus wähemal määdul hellitanud, mitte ainult oma
waranduseõiguste õigeks tunnistamist, waid ka isikliku lu-
gupidamist ja ohwimeelt, ent jeda ainult üliharwadel juh-
tumistel niisamajuguse määrduga tajudes. Hoopis weel pe-
refond, mis wastastikku armastamisest ja lugupidamisest
toetust ei leia, waid seaduse poolt sunnitawate korraldus-
tega peab leppima, ilmuks meile täielise weiderdusena.

Ühtegi neist tegewustest ei saa wägivaldaga peale
sundida, aga nende algatajateks on maksew riigikord ja
makswad seadused; neid peab jellepärast ka kõlblusekohas-
teks tegewusteks tunnistama.

Samajugust mõju, kui riik ja seadus, awaldawad
kõlbluse peale ka rahwatõug (rasse) ja rahwus (waata
allpool: I, 8). Mõlemate tegurite mõju langeb kõlbluse
kõsimustes harilikult ühte, sest suurem hulk riikidest wõtab
mingi juhtiva tõu wõi rahwuse sihtisi omaks; kuid tead-
mine, et riik ja walitsew rahwas ühenduses seisawad,
juurendab harilikult juhtiwate isikute wägivaldselt olekut ja
jalatigedust märkja. Seal jälle, kus riik mingit tõugu
wõi rahwast rõhub, kujuneb iseäraline tõu- ehk rahwuse-
moral, mis inimeste tegude peale meie ajal niisama suurt
mõju ilmutab, kui keskajal usuhullustus. Ei ole tarwis
fiin iseäralisi näituseid ette tuua, sest igaüks teab, et tõu-
ja rahwuse-tunne üks kõige tähtsamatest wõimufandjatest
meie aja kõlbluse sünnitamisel on.

Riigi ja seaduse kõrval ilmub järgmise võimufandjana :

2. Kirik. Kiriklik kirik, mida Roma keisrid peaaegu wahet pidamata taga kiujasiwad, oli esimestel aastasadadel wabaks ühiskonnaks, ilma wähemagi sundimise wõimuta. Keslajal kõitis kirik oma liikmete tegewust, üks kõik kas see meie praeguste arwamiste järele sundimise alla wõi waba kõlbluse piirkonda kuulus, waljude karistustega: kirikul oli õigus kombe ja kiriku wastaste tegude eest rahatrahwi ja wangistust, kaudjel teel isegi surmanuhtlust määrata. Kirik käsitas siis juurt oja jellest wõimust, mis nüüd riigi eesõiguseks langenud. Praegusel ajal on pattude karistamine, mida iseäranis pihtimisega ühenduses toimetati, katoliku kirikusgi tühjaks kombeks jäänud. Uuemad protestanti kirikud on karistamise õigusest peaaegu täitsa lahkunud ja püüawad kõlblust ainult jutlustamise, manitsenise ning eestuju waral tõsta.

Siiski on kirikute wõim meie ajal weel nii juur küllalt, et usklikkusi mitmesuguste jumalateenimise kombete täitmisele, iseäranis kirikus käimisele, sunnib ja nende tegude kohta teatud määral mõjub. Ka neid, kirikliku wõimu poolt algatatud tegewusi tunnistatakse igapäewases elus kõlblusekohasteks. Kui kiriku ja riigi wahel wõimu pärast tüli tõuseb, siis sattuwad ka nende poolt käsitatud kõlbluste nõuded waenlusesse, mis jeniajani enamasti kiriku wõiduga on lõppenud, sest laiad rahwakogud peawad wiimase wõimu wanemaks ja kindlamaks kui riigi oma. Näituseks wõtame ühe loo kõige wiimasest ajast. Preisi „kultura-wõitluses“ lastis riik peaaegu kõik piiskopid ametist lahti; kuid usklikud katoliklased pidasiwad nende waimulikku wõimu siiski täitsa maksmaks.

Kõlmandamaks wõimufandjaks, mis ka iseäralist kõblust loob, on :

3. Elukutse seisused. Erialgul oliwad elukutse seisuste liikmeteks üffikud, üksteijest eraldatud isikud; aga hiljemalt asusiwad nad mitmes elukutses omakeskis ühendusse ja kaswatasiwad iseäralise kõlbluse. Niisugusteks seisusteks wõib meie päiwil järgmisi pidada: aadeli-seisus, waimulikud, ohwitseride seisus, riigiametnikud, adwokatid, tohtrid ja ärimehed. Kuna seisus inimeste tähtsamate elusihitdegaga, nimelt tema majandusliste ja ühiskondliste tuludega kõige kindlalt ühenduses on, saawad riigi ning kiriku moraalid arutihiti seisuse kõlbluse poolt kõrwale tõrjutud. Tuletage aga meelde pool naeruwäärilist, pool wastikut kalemist kahewõitluse (duelli) pärast, mida riigi ja kiriku seadused waljusti keelawad ja raskesti nuhtlewad, kuna riigiwõimu esitajad, kes ohwitseri heas tujus peawad hoidma, jeda lubawad ja jagedasti hõlbutawad.

Mõned eesõigustega elukutsed, näit. ohwitseride, riigiametnikkude ja adwokatide omad, peawad enda liikmete üle waljut walitsust; nad walwawad oma liikmete toimetamisi elukutselises töös ning eraelus ja wõiwad seisuse morali wastu ekfirmise eest karistust määrata, mis raskemate ekfirmiste puhul ühiskonnast wäljaheitmiseks tõuseb. See annab eesõigustega seisustele wõimalust, oma seisuse-morali ja seisuse-egoismust teistele rahwaklassidele wälise fundmuse abinõudega kohustawaks teha. Selle all kannatawad ijaaraniis nõndanimetatud alamad seisused (wäikekodanikud, talupojad, tööliised), kellel jarnane korraldus täitja puudub.

Järgmiseks kõlbluse-hallikaks, kuigi eelmistest wõimu ja ulatuse poolt palju wäiksemaks, on:

4. Erakonnad, mida nende sihtide kohaselt poliitikalisteks, usulisteks, majanduslisteks ja kunstilisteks wõib jaotada. Iga erakond sünnitab oma liikmete hulgas iseju gust erakonna-kõlblust. Et suurem hulk erakondadest riigi, kiriku ja ühiskonna praeguse korralduse muutmist püüab, siis

lähed erakonna moral harilikult teiste ühiskondade kõlblusest märkja lahku. Kui weel erakond oma sihtisi ja tegewust salajas hoiab, siis võib erakonna morali ja üleüldise kõlbluse wahel määratumaid wastolusi tekkida. Tubliks näituseks on meie aja anarhistide õpetused ja nende „tegude propaganda.“

Agedate erakonnawõitluste puhul on erakonna moral tihti küll teiste ühiskondade kõlblust kõrwale tõrjunud. Nii walitjes kirikliste erakondade moral Sakjamaal usupuhastamisest algades kuui kolmekümneaastase sõja lõpuni; poliitikaliste erakondade moral Prantsufemaal suure rewolutsioni ajal, mil jakobinlaste klubi jagedasti walitsusest wägewam oli. Aga rahulikud el aegadel ei ole erakondade morali mõju jeltskondlises elus kuigi suur. Küll püüawad mõned erakonnad oma wõimu selle läbi suurendada, et enda juhatusete lepingu teel niijamajugust distsiplinar-wõimust kätte lubawad, kui eesõigustega seisustele ja elukutsetele juba riigiseaduste läbi kätte antud. Aga et kõige waljemal distsiplinar-karistusel, nimelt erakonnast wäljatõukamisel, kaugelegi neidjuguiseid majanduslisi ja ühiskondlisi raskuseid tagajärjeks ei ole, kui elukutse seisusest wäljajaitmisel, siis juudawad erakonnad üksnes wäga haruldastel juhtumistel oma erikõlblust teistele rahwahihtidele peale sundida. Selle laadiliseks korralduseks on wabrikutööliste ametiühisused, mis paljudes kulturamaades töödandjaid ja ka muid rahwaflassiji enda erakondlise morali austamisele on sundinud.

Wiendamaks ja wiimaseks kõlbliste käskude hallitaks tahan ma weel nimetada:

5. Teiste arwamist tegija üle, nimelt awalikkuarwamist. Inimese tegewus ripub suurel moodsul kaasinimeste arwamisest ära. Sugulus, sõprus, armastus, isegi pealiskaudne tutwus seab asja nii, et sugulane, sõber, armastaja, tutaw oma tegewust teise osalise heakskiitmise kohaseks püüab teha. Selles tükis on nimelt kõrgemate ja

mõjukate isikute olek väga tähtjas. Igas juures riigis leidub tuhandeid iseseiswaid inimesi, kes siiski püüawad oma tähtsamates tegemustes riigiwaltitseja meele järele olla. Kui Prantsuse keiserinna Eugenie 1856. aastal oma raskejalgsuse warjamiseks laia krinolini hakkas kandma, tegiwad esmalt Prantsuse, pärast ka muu Euroopa prouad ja preilid tema eeskuju järele, ka siis kui neil algpõhjus hoopis puudus. Ja kudas niisugune wabatahtlik püüe, kõrgemate meele järele olla, wahel kurbasi tagajärgesi jaadab, paistab Prantsuse kõigesuurema kurbmängude kirjaniiku Racine loost: tema kurbastas enese jurnuks, sest et ta oli mingi tühi põhjuse tagajärjel funinga lahkest kaotanud. Samalaadilist, kuigi wähemat mõju ilmutab kõigi tähtsate isikute arwamine kaasinimeste tegude kohta.

Weel tähtsamalt, kui üksikute inimeste otsused, mõjub awalik arwamine. Kuna muidu kõrged ja mõjukad isikud juurte rahwahulkade peale mõju awaldawad, on awalik arwamine väga heaks abinõuks, mis kiitust ja austamist jänunewaid wõimumechi tegude walimisele sunnib. Awaliku arwamise mõju on 18. ja 19. aastajajal, mil ta ajakirjanduses, jeltfides ning koosolekutes agaraid abilisi ja esitajaid leidnud, väga suuresti kaswanud. Riigis, kirikus ning ühiskonnas walitsewatele oludele alalijelt wastajeks olles ilmus ta neil aegadel juhtunud suurte muudatuste ettewalmistajaks. Ja sellest wastolust wõiwad kõik, isegi kõige nõrgemad ning wiletsamad, osa wõtta; mitte ainult need, kes riigi, kiriku, seisuste ja erakondade wõimu esitajateks saanud.

Nende, ükssteift kõrwaletõrjuwate ja ükssteisele wasturääkiwate kõlblusenõuete keskel seisab inimene, tungiwalt morali küsimuste kiiret ja ühtlast lahendamist igatsedes. Kas peab ta kahtluse puhul riigi, kiriku, seisuse, erakonna wõi awaliku arwamise käskude järele toimetama? Morali õpetajad annawad temale nõu, hoolega enda jüdametunnistuse

juhatust kuulata; aga täbaratel juhtumistel ei oska südame-
runnistus mitte midagi kindlat ütelda. Sellepärast ei tohi
meks panna, et kõigi uskude pühad isikud ilma-elu segadus-
test heal meelel kõrbete ja metsade vaikusesse põgenewad.
Harilik inimene leiab küll kirgedest ja kasuwõimalustest ju-
hatust, misjuguje kõlbluse järele ta teatud juhtumisel peab kätima.
Kes aga oma tegusi algusest lõpuni kõlbluse nõuete kohaseks
tahab seada ja alati wooruslikult toimetada — see saaks
warsti tunda, et woorus jellesgi sühis palju rassem ja kee-
rulisem ülesanne on kui patu tegemine.

Reljas peatükki.

Wõimuolude muutmine.

Kuna kõlblus juht maksimate wõimuolude kohaselt ela-
mises ilmub, peab wõimuolude muutmiseega ühes ka kõlblik
hindamine teijeks kujunema. Näit. on keskaja pühade usu-
liku joowastuse ilmutused, nende paastumised ja enesepiina-
mised, mida selleaegne maailm ülirohkesti imestas, katoliku
kiriku wõimu alanemiseega oma moralilist tähtsust peaaegu
täitsa ära kaotanud. Ja niisama kindel on, et tulewiku
inimesed saawad ükskord, siis kui praegune eraomanduse
korraldus kaduma peaks, meieaegsete kasuõngitsemise püüete
peale ainult kaastundmuse ja põlgtusega tagasi waatama.
Sellepärast ei ole mitte midagi ükslikumat, kui i g a w e s t e s t
kõlbluste seadustest kõneleda: need on ju niisama muutli-
kud kui wõimuolud isegi ja püsiwad ainult siis kauemaks,
kui wõimuolud ise wiisa keetwusega on.

Kõige püsiwamateks on kõlbluse mõisted, mis waran-
duslike ja perekondlike korraldustega ühenduses seisawad, sest

need korraldused on aastatuhandete jooksul peaaegu ilma muutumijeta kestnud. Mehe aujus, perekondlik tublidus on omadused, mis wanast ajast peale kõrge au sees peetud, ja mis muudetud kujul ka peale praeguse ühiskondlise korra muutumist ikka wõimule jääwad. Kõikwamateks on kõlblijed käsud, mis riigivalitsuste, kiriku, seisustega ühendatud, sest need kannatawad ajaloolise edenemise jooksul juuri pöördmeid, mis wõimu ja kõlblust ühel hoobil ümber wirutawad. Iseäranis weel erakondade ja awaliku arwamise morali eeskirjad on kõige kiiremalt waheldamas. Siin on täht tähelt tõsi, et tegewused, mida täna imestatakse ja mille täitmist kõigi kõlblusele sundimise wahendikkude waral nõutakse, homme juba tühisteks, ijegi põlgamisewäärilisteks ilmuwad.

Walime ainult kaks juhtumist, mis kõigeörgemates riigivalitsuse ringkondades pööret sünnitanud ja mille olud paremini teada on, kui igapäewase elu waheldaste sündmuste juures. Oles Brutus ja Cassius oma mõõkasi Julius Cäsari wastu juba 49. aastal enne Kr. tõstnud, siis kui Cäsar, üle Rubico jõe minnes, ise ennast mässajaks ja riigiwaelaseks tunnistas, ning oles Roma wabariik jelle läbi elusse jäänud, siis oles neid weel meie päiwilgi nagu Harmodioost ja Aristogeitoni isamaa wabastajateks ülistatud. Aga kui nad wiis aastat hiljemalt wägewa konsulii ära tapjwad, siis oli wiimane juba wastaste ärawõitmise ja paljude ülekõhtuste tegude waral kõigeörgema wõimu oma kätte kiskunud ning Roma riigis wõimuolude wahekorda nii suuresti muutnud, et wabariiklise walitsuse alleshoidmine wõimataks jäi. Sellepärast ei tohitud keisrite ajal nende kujust, nagu Roma kombe nõudis, nende perekonnaliikmete matufserongides kanda¹ ja Dante wõis neid kõige suuremate

¹ Tacitus, Annalen III, 76.

äraandjatena oma põrgu sügavamasse osasse wirutada, sinna kus Luzifer poole kehaga jääst välja ulatab².

Palju süüdsamalt olivad kõik võimuolud, kui Harmodios ja Aristogeiton Athenas Hipparhose ära tapsivad; sest nende teo tagajärjel sai wabariik Athenas uuesti wõidule ja kestis weel aastasadasi. Sellepärast leidsiwad nad ka Greeka rahwa ja tema suuremate luuletajate poolt ülistamist, nagu kangelased ja wabaduse peastjad. Oleks nad oma odasi kaoks aastasada hiljemalt mõne soldat-kuninga wastu sihtinud, kes peale Aleksander Suure jurma Athenat ja Greekamaad palju raskemini kui wanad tirannid rõhustiwad, siis ei oleks nende lugu kaas- ja järelilma kõlblise otjustamise ees sugugi paremini läinud kui Brutusel ja Cassiusel.

Gelmisest haruusest selgub, et ühel ja selleksamal ajal on mitmesugused, tihti üksteise wastu käiwad kõlblusekäsud inimeste teguwiiši walitsemas (I, 3), ja et need kõlblusekäsud aja jooksul suuri muudatusi läbi teewad. Kes siis tahab kõlbluse kohajelt talitada ja oma tegewusele teiste poolt kohast hindamist leida, see peab ühiskondliste wõimuolude muudatusi hoolega tähele panema, ja sellest seisupaigast waadates wõib woorust küll Sokratesega ühel meelel tead-
m i s e k s nimetada. Kas leidus suure rewolutsioni ajal ka kõige kaugemates Prantsuse külades ühte inimest, kes oma tegemise juhtmõtteid sagedasti ei oleks muutnud? Ent isegi rahulistel aegadel peab inimene oma kõlbluse ainet alalõp-
mata täiendama ja muutma. Raugapõlwe koormate ja piinade hulgas on õige suureks just see, et inimene pika eluea jooksul hoopis teistsuguste wõimuoludega ja kõlbluse-
nõuetega ühiskonna sisse kaswab. Et aga inimeste rumalus-
temale lapsepõlwes kõlbluse nõudeid kõige kindlamate sea-

² Dante, Põrgu, 34. laul.

dustena kätte õpetanud, siis peab ta elu lõpul küll hüüdma:
Ma ei mõista maailma enam!

Wies peatükk.

Südametunnistus.

Juba wanast ajast on seda, mida meie südametunnis-
tuseks nimetame, nii hästi teorias kui ka tegelikus elus liiga
tähtsaks hinnatud. Kirikliku meelega mõtteteadlased armas-
tawad, südametunnistust meie sees kõnelewaks Jumala hea-
leks nimetada. Isegi Kant ütleb omas lõpusõnas „Prakti-
kalise mõistuse arwustuse“ juurde, et kaks asja meelt ikka
uue ja ükslugu kasvawa imestusega ning aukartusega
täidawad, ja seda rohkem, mida enam mõtlemine nendega
tegemist teeb: tähtis taewas inimese peakohal ning morali
seadus inimese rinnas. Ja siiski on südametunnistus
pärisalt üksna kaineneline asi; temal puudub see wägew
luule, millega religion, mõtteteadus ja kõigi aegade kunst
teda ehtinud.

Et woorus nimelt ühiskondliste wõimuolude kohaselt
toimetamine, patt ja kuritegewus nende nõuete wastu effi-
mine on, siis ei wõi südametunnistuseks muud olla, kui
üksnes hirm effimise tagajärgede eest. Kõik-wägewal Juma-
lal ei wõiks seega mingit jälge inimestele omasest südame-
tunnistusest leiduda. Inimeste juures on wõim ja südame-
tunnistus wastupidises wahekorras: mida hiilgawamalt
mõne üksiku wõimus ja seisuford kujuneb, seda wähem hoo-
lib ta südametunnistuse manitsustest. Selle eest harjuta-
takse keskmiisi ja alamaid rahwataklasfisi juba maast madalast,

ühiskondliste võimude vastu austust ja kartust tundma, sest kodus ja koolis kasvatamise ajal ning hiljemalt elus juhtub väga harva kordasi, mil neile mõnda võimulude vastu ekhimiist andeks antakse. Siisgi leidub seltskondlikes elus ka waldasi, kus kõrged ja wägewad oma kaugele paistwa seisukorra mõjul palju rohkem kartma peawad, kui wõimuta ja tähtsuseti isikud, ja kus sellepärast neilgi peene-
mat südametunnistuse kujunemist ilmub.

Uurime nende arwamiste proovimiseks uuema aja kõige wägewama mehe, Napoleon I., südametunnistust. Kuriteo abil oli ta ennast Prantsusemaa walitsejaks upitanud, oma sõdade läbi oli ta 2¹/₂ miljoni prantslast ja wistiisti niisama palju wõõraid surma saatnud, ning tema wõimus häwines wiimati Leipzigi ja Waterloo lahingute tagajärjel. Oma elukäigu üle on ta õige palju tähendusi teinud, iseäranis rohkesti wiimastel eluaastatel, Sankt-Helena saarel wangis olles; kuid asjata oleks, sealt hulgast vähematgi kahetsuseawaldust kasjata walatud wereojade üle otsida. Kuul-
jas kokkusaamises Metternichiga, Dresdenis 26. junil 1813. a., mis Austria sõjakuulutamise eeli käis, tunnistas Napoleon awalikult, et tema jarnatsele mehele suurt ei tähenda-
dawat, et miljon inimesi hukka saawad. Siisgi oliwad kaswatus ning ühiskondline seisukord teda noorespõlwes alamate ja keskmiste seisuste morali jaoks ette walmistanud. Weel loomulikum on see kahetsuse puudumine jeaduslike tude walitsejate perekondade wõsude juures, kes nagu Louis XIV., Friedrich II. ja Maria Theresia oma sõdades luge-
mata hulgal inimesi surma saatnud, sest juba kaswatusel läbi oli neis arwamine loodud, et nende isiklikes ja perekondlijed hupid isamaa õnneliku^u käekäiguga kindlas ühenduses seis-
wat, ja et rahwad kohustatud olewat, nende eest oma werd ja wara ohwerdama.

Sõpmata teistsuguseks muutub asi, kui erainimene mõne

üfsitu mõrtjufatöö korda jaadab; isegi siis kui selle põhjusel mitte ahnus, vaid armufadedus, kättemaksmine või muud ausamad fired olnud. Zuba noores põlmes istutatakse kodaniku hinge sisse kooli ja firiku poolt õiglast jalestust wõõra elu röövimise eest. On aga sellest hoolimata mõni tapmine korda jaadetud, siis ruttawad kõik seltskonnalihid tegu hulka mõistma, aga ka tegijat üles leidma ja karistuse kätte toimetama. Isegi siis, kui mõrtjufas ennaft esialgul peita oskas, peab ta terve eluaja jooksul ülesleidmist ja nuhtlust kartma. Sellepärast on üsna loomulik ja tarwiline, et mõrtjufas oma teo tagajärgeft kardab ja hirmust südame-tunnistuse piina tunneb, nagu luuletajad ja kunstnikud seda kujutanud.

Samalaadilist wastolu leiame ka warandusliste kuritegude hindamises. Kui suurpõllumehed oma riigivalitsuselt kõrgeid wiljatollisi nõutawad, või suured rahaturul mängijad walesõnumite laialilaotamise ning muude wigurite läbi warandusi koguwad, siis teawad nad ise väga hästi, et nad tuhandetele inimestele kahju teewad ja wiltsust jaadawad, aga nad ei tunne mingit südame-tunnistuse piina, sest nende kahjulik tegevus sünnib walitsuse lubaga, wahel isegi walitsuse toetusel. Suhtub aga mõni waene midagi warastama, siis on tal küllalt põhjust, oma teo tagajärgeft karta ning südame-tunnistuse piina tunda, sest riik ja seltskond asuwad kohe tema kallale. Ja et siin kõigekõrgemate ja kõigewägewamate isikute kasudega tegemist ei ole, siis julgeb arglik rahwatarfus platsi astuda ning toonitada, et wäikejed wargad üles puuakse ja suured joosta lastakse.

Kergesti mõiks sadandeid lugusi tõenduselks tuua, et südame-tunnistus muud midagi ei ole kui kuma, mida ühiskondliste wõimuolude heft inimese meelesse heidab. Lepime tähenduslega, et waba walitsusega rahwastel, nagu prantslastel ja inglastel, kõlblusekohane otustamine ning toime-

tamine hoopis teistjuga on, kui wabaduseta rahwastel, näit. wenelastel; ehk küll jün tähtsamad ühiskondlijed wõimuolud, nimelt religion, riik, waranduste korraldus ning perekond, peaaegu ühelaadilised on. Südametunnistus ei ole mitte Jumala heal, ta ei ole ka kestwuse ning kindluse poolt taewatähtedega wõrreldaw, waid on ajalooliselt muutlik ilmumus, mis aja ja koha järele wäga mitmesuguseid wormisi wõib omandada. Sellepärast ei lähe kunagi korda, inimeste südametunnistust ning nende kõlblist seisukorda üksnes kõrgema morali jutlustamise abil tõsta, kui ühtlasi ühiskondliste wõimuolude muutumist ette ei tule. Sellest aineist teeme tagapool (3. raamatus) weel pikemat kõnet.

Kuues peatükk.

Ühiskondade ja üksikute kõlblus.

Mitte ainult üksikud isikud, waid ka terwed salgad ja ühiskonnad wõtawad elust tegelikult osa ja käiwad kõlblise hindamise alla. Sellepärast wõib kõlbluseõpetust ühiskondade ja üksikute moraliis lahutada.

Seadus hoolib ainult neist isikute-kogudest, millel kindel korraldus on ja mille tahtmist ning toimetamist teatud, kindlasti määratud isikute poolt esitatakse. Niisugusteks õiguslisteks ühiskondadeks on riigid ja nende osad, aga ka kirikud, seltsid ning ühised. Lausa moraliistes ühiskondades ei ole niisugune korraldus just tarwiline; jün küünib juba ühtehoidmisest, mida waimliste ja kehaliste omaduste ühesarnaduse tunde mõjul tekkinud. Sarnasteks, ainult mo-

ralilisteks ühiskondadeks on inimestejugu, tõug, kultura ringkond, rahvus. Need on lodewad, nõrgalt liidetud kogud, mille tegewus nähtawaie esitajate puudumise tagajärjel väljaspoole waewalt tuntaw on, aga mis siiski inimeste kõlblike teguwiiši peale sügawalt mõjuwad.

Üksikute inimeste tegewusesihhi määratakse peajoontes ühiskondlike wõimukandjate poolt. Aga üksiku inimese tegude määrataks ei ole mitte ainult riik, kirik, seijus, erafond ja awalik arwamine, waid wäga sagedasti ka teiste üksikute inimeste poolt oodataw kiitus wõi laitus, ja selle mõjul kaotab tema tegewus õige paljudel kordadel farmi omatajapüüdliku laadi, mis ühiskondlike wõimude alla heitmisega alati ühes käib. Ent moralilistel ühiskondadel puudub see moraliline külg peaaegu täiesti: siin peab wõimõige metifikumaid pidusi, siin on ta piiramata kuningaks inimese tegemiste ja tegematajätmistele üle.

Ühiskondade eraldamisel üksikute huwidest on tagajärjeks enamasti, et nende kutsutud ja kutsumata esitajad ühiseid eesmärkisi wäga suure ühekülgisusega kätte kiusawad, ilma küsimata, kas ühiskonna liikmete tõsistele püüetele sellest kasu wõi kahju tuleb. Nad usuwad jeltskonna hea käekäigu kasuks töötawat, sest nad teawad ju, et nad iseendile isikliku kasu ei püüa. Minu noorespõlmes kõneldi Austria rahaminister Brestel'ist, kelle lihtne eluwis ja omatajapüüdmatus weel praegu Wieneri rahwa mälestuses elab, naljatades, tema olewat mees iga nurjatuse peale, kui ta aga sellest isikliku kasu ei saa. Sarnane mõttewis on palju laialdasem, kui harilikult arwatakse. Ma tuletan meelde wägivalda tegusi, mida tublid ja õiglased mehed warematel aastajadadel religioni, wiimastel aastakümnetel tõu ja rahwuse „heaiks“ korda saatnud. Jah, ilma kõhklemata wõib tõendada, et koledustest, mis inimestejugu ajaloo lehtesi rüwetawad, on suurte ja wäikeste ühiskondade kasu nimel palju

juurem oja korda saadetud, kui üksikute wägewate himudele rahustamist püüdes.

Seitsmes peatükk.

Loomad.

Inimeste kõrwal on veel muid mõistusega, tahtmisega ja tundmisega olewusi elamas, nimelt: loomad. Kuna inimeste omawahelises õiguslikes ja kõlblises läbikäimises tõde tuhandete wiigilehtedega kaetud on ja uurimat filma igal pool aastafadade wanused waled pimestawad, astub siin, inimese ja looma wahekorras, kus esimesel ainult nõrkade, ilma kõneannita olewustega tegemist, inimeste tõsine olemine warjamata nähtawale. Erialgu, enne kultura algamist, pidi inimene loomadega raskest wõitlust pidama, wõitlust, milles ta kahtlemata jagedasti kaotajaks jäi. Tänapäew on see wõitlus igal pool inimese kajuks otjusstatud, ja wiimane ei tunne oma olekus looma-riigi wastu muud piiri, kui enda kaju ja wõimu nõudeid.

Sellepärast ei ole loomi kujukil õiguslike ega kõlblise kaitse osaliseks arwatud; palju ennemalt mõtleb inimene enesel õiguse olema, loomi igal kombel tarwitada ja oma ihade rahustamiseks neile isegi piinarikast surma valmistada. Selle seisupaiga tähtsamaks järelbuseks on terwes maailmas loomade jõumine, mis haritud rahwaste juures, nimelt jõukamates klassides, tarwituse määrast kaugele üle läheb ja mida jagedasti peenendatud toorusega ja farmusega toimetatakse. Üksigi haritud maiasmokk ei kõhkle filmapilk, elusaid wähkisi keewa wee sisse wiskamast wõi

austrilisi elusalt alla neelamaist. Aga sealgi, kus loomade tarvitamine surmamiseks ei kujune, on nad ometi metsiku võitja piirita omavoli ohvriks antud. Ainult mõned väitsemad ja rohkearvulised loomade tõud peajevad osalt inimeste võimupiirist ja mõningad, näit. bakteriad, tajuvad inimestele terve loomariigi piinade eest hävitusega.

Küll ei ole puudust jeadustest ja kõlbluse eeskirjadest, mis asjata loomapiinamist peavad keelama; aga nende eeskirjade sihtiks ei ole mitte, loomasi õiguslisesse ja kõblisesse kaitseühendusesse vastu võtta, vaid inimesest enesest põlastust, jälkust ja toorenemist eemale hoida. Ka tihutus vivisektioni¹ liigrohke tarvitamise vastu, mis iseenesest küll kiiduvääriline, on enamasti algpõhjuste poolt kahtlane, sest ta algab ikka alalhoidliste erakondade poolt, mille eestvedajad ise igapäev kütimisest, kalapiüügist, võidusõitudest kõige tooremat lõbu otsivad.

Suurte usutunnistuste hulgaist on ainult üks ka loomadele kõlblist kaitset osaks annud, nimelt Buddha usk. Buddha-usuliste „viie käsu“ algusel — mis umbes juudi ja kristliku „kümne käsu“ jeaduste vääriline on — seisab eeskiri, et iga buddhausuline peab elu hävitamise eest hoidma. Samati on esimene neljateistkümnest õpetusest, mida köit Buddha usu lahud 1891. aastal, Inglismaal sündinud buddhalase Harry S. Dcotti ettepanekul vastu võtjivad, järgmise sõjuga: „Buddhalastele õpetatakse, et nad peavad kõigile inimestele ilma mingi waheta ühesugust sallimust, lahkest ning wennalikku armastust ja kõigile loomariigi liikmetele muutmata headust üles näitama. Ja India keisri Ashoka (elas a. 263—226 e. Kr.; oli Buddha usule niisama tähtjas kui Konstantin I. ristiusule, ja leiab prae-

¹ Vivisektion — elusalt lõikamine; uurimise viis, mil teadusesmees elusa looma kallal katseid teeb, ühte või teist kehiosa ja elundit lõigates.

gugi weel oma usu kaitsjana ning edendajana terwes Afiäs austamist) kõige hiilgawamate wooruste hulgas nimetatakse just seda, et ta loomade wastu halastaja olnad ja nende jaoks haigemajasi lasknud asutada. Öhtumaa kultura rahwate seas ei leiaks niisugune walitseja wist muud midagi kui pilkamist ning halwakspanemist.

Inimeste ja loomade praegune wahetord ei leia wististi tulewikusgi suuremaid muudatusi. Ühiseluliste wõimulude muutumist ei ole siin loota, sest rõhutute ja kurnatavate ühinemine ning organiseerimine jääb ju wõimataks. Kõige mõjusamalt wõiks teadus loomade söömise wastu wõidelda, rikastele selgeks tehes, et ülemäärane liha söömine nende terwisele kahju saadab. Ent selle läbi saadud wõidu tagajärjed kustuvad täitsa ära, sest liha söömine tungib rahwa jõukuse kasvamisega ikka laialisematesse fihitidesse. Selle eest on aga loota, et kõigi rahwafihitide seas suurenewa hariduse mõjul loomadega, nimelt tööloomadega ümberkäimine aegamisi mõistlikumaks ja inimlikumaks kujuneb.

Raheljas peatükk.

Rahwatõud ja rahwad.

Rahwatõu ideal oleks kätte saadud, kui ühel rahwal wõi rahwaste-perekonnal ühised esiwanemad, ühine riik, ühine usk ja ühine keel oleks ja kui ka tema õiguslijed, kõlblised ja teaduslijed waated wähemalt peaasjus ühelaadilisteks kujuneksivad. Niisugune rahwatõug ilmu-
taks väljaspoole kõige suuremat tugewust, aga oma walit-

sejate käes oleks ta lambakarja kergusel juhitan. On ju teada, et nõrgad kõige suuremat kasu nimelt tugewate wastoludest saavad. Sõnneks ei ole jeda ideali weel kunagi kätte saadud. Meie rahwatõud, nimelt Ido = Europa tõug, jagunewad väga mitmeks ojaiks riikide, uskude ja keelte poolt, ja ka seaduste, kombete ja teadusliku ilma-
maate poolt on nad kõige suuremate wastolude läbi eraldatud.

Ilma liialduseta võib finnitada, et mitte ükski ajalooline ilmutus ei ole inimese soo peale nii palju wiletsust, nii palju wägivalda ja pettust toonud, kui just tõugude wastolu. Kõige pahemaks kujuneb lugu muidugi siis, kui waimliselt kõrgel seisaw, sõjalik rahwas looduse rahwas-
tega wõi madalama kultura omanikkudega kokku juhtub. Nii on europlased Ameerikas ja Austraalias pärisrahwaid piirituse ja püsirohu abil peaaegu täitsa ära häwitunud. „Haridusekandjate“ koledused läksiwad warsti peale Ameerika ülesleidmist nii suureks, et neegriorjade sissewedu, mida indianlaste auusameelne kaitseja Las Casas (juri 1566) soovitas, ja sellega ühenduses olew järe orjakauplemine nende kõrwalt lausa inimese armastuse tegudena paistsiwad. Praegu on Ühisriikide neegrid 1865. aastal antud seaduse järele nimeliselt wabad, aga walgete ühiskondline ülewõim hoiab neid siiski pool-orjalises olekus.

Uuemal ajal on Europa rahwad sellest häwitamise politikast lahkunud ja lepiwad enamasti nõrgemaid rahwaid waranduslikelt kurnates. Näituseks on Inglisemaa wiimastel aastakümnetel Indiaist, Egiptusest ja mõnest muust maast ainult rahalist ja kaubanduslist kasu püüdnud. Kui tänapäew mõni Europa riik finnitab, et ta mingit wähe-
ma kulturaga rahwast „harima“, wõi temale ristiusku kuulutama läheb, siis võib julge olla, et tema meel kõige pealt niijugust rahulist rüüstamist igatseb.

Weel teravamad wahed on üfsikuid rahwaid lahutamasa, ta siis kui need ühe ja jellesama tõuu liikmed oleks. Kõik walitsewad rahwad, näit. greeklased, romlased, mõned Germani ja Slawi suguharud jne., on oma wägewust peaasjalikult wõõraste rahwaste ärawõitmise ja häwitamise läbi põhjendanud. Weel praegu peawad mõned rahwuslised riigid, nagu Wenemaa, Preisimaa ja Ungria, oma wõõrakeelise alamaid walju piitsa all. Ja isegi neis riikides, mis nagu Austria oma rahwastele peasjus ühesuguseid õiguseid kätte annawad, on rahwuste wastolu kõige hirmsamaks wihtamise, kadeduse ja wägivalga hallikaks.

Paris rumalus oleks loota, et kultura edenemine, nõndanimetatud rahuliikumine wõi muud sarnatsed aatelised mõjud neid kolemaid kõlblisi wiletusi ära kaotaks wõi ometi wähendataksi. Üksigi walitsew rahwas ei tagane oma seisukohalt, kui teda jelleks ei sunnita. Sellepärast peawad surutud rahwad ja tõud kõige pealt püüdma, et rõhujalt kurjategemise wõimist käest ära jaaks kiskuda. Et üleüldise kulturajärje tõusmisega rahwa sõjalik tublidus ennem wäheneb, kui kasvab, siis ei ole nõrgematel tõugudel — nagu Wene- jaapani sõda näitanud — muud waja kui Europa sõjakunsti omaks wõtta, ja nad juudawad rõhujaid mõjusalt tagasi tõrjuda. Meie aga ei tohi niisugust wastuhakkamist mitte, nagu nii tihti juhtunud, enesearmastuse meeleepahaga wastu wõtta, waid peame teda kõige kindlamaks abinõuks tunnistama, mis rahwastewahelist kõlblust kõrgema astme peale aitab.

Ühendas peatükk.

Riik ja kirik.

Rõigi ühiskondade hulgast on riik ja kristlikud kirikud meie ajal kõige hoogsamalt edenenud; Europa haridusega maades on nad igal pool tublisti organiseeritud ja juudavad selle läbi ka agarat, sihikindlat tegevust ette võtta. Siin paistab kõige selgemalt, et võim ja kõlblus peasjuses üks ja see sama on, ja et igaüks nii palju võib, kui ta juudab. Reikajal maadles kristlik kirik aastasadade jooksul riigiga ülema võimu omandamise pärast; aga see võitlus on ammugi riigi kasuks otustatud. Praegu peavad kõik kristlikud kirikud, teiste hulgas isegi katoliku kirik, oma tegevuse juures riigi, erafondade, avaliku arvamise ja muude kõlblust hindavate tegurite (I, 3) otust kartma, seega ühikute morali (II. raamat) mõttes kõlbliselt toimetama — see on kõige kindlamaks tunnistuseks nende jõuetuse kohta, mis ükslugu kasvab. Muhamedi ja Buddha uskudel, teistel kahel maailma-religionil, ei ole kunagi ajajärku leidunud, mil mõni paavst Innocentius laadiline valitseja oleks neid piiramata võimul, ainult enda tujusi tähele pannes, käjutada võinud; vaid nad olivad alati sunnitud riigivallituste arvamist ja otuseid tähele panema.

Rõige pealt riikidest kõneledes oleks ütelda, et nende kõrgemad võimuomanikud mitte ainult usuliste ja mõtteteadliste moraliõpetuste kõdikuteest täitsa vabad ei ole, vaid rahvad isegi lubavad ja wabandavad neil igasugust pettust ja wägivalatööd, muidugi siis kui nende tegevus juuri võitust toob. Suurte „wägivala politika“ meeste hulgas ei leidu viimaste kahe aastajaja jooksul õieti ühtegi, kellele mitte kõige jämedamaid wõltsimisi jüüts ei aetaks, tegusi, mis eraelus kõiki ausamaid inimesi neist eemale

peletaks. Sõjaväe ja poliitika saladuste äraandmist, mille läbi sadatuhandete elu sõjapuhul hädaohtusse sattub, edendatakse wististi iga riigivalitsuse poolt — küll ainult teiste riikides, mille alamaid maksu abil selle järele kuriteo kordasatmisele wõrgutatakse. Jah, mõned iseäranis wägewad ning selle mõjul ka iseäranis hoolimata walitsused on wiimastel aastatel riigivalitsejate tapmist poolametlikul kombel, aga siiski ilma suuremat saladuses hoidmata, hõlbutanud. Ja kui kõik need ja sarnatsed kõlblusewastajad teod riigi wõimupüüete täitmiseks ei küüni, siis alustatakse sõda, milles kõiki õiguse ja kõlbluse nõudeid põhjusmõttelikult jalgadega tallatakse.

Sugugi suuremat kõlblusest hoolimist ei leidunud ka keskaja kristlikul kirikul, mis ju pärisalt riik oli, mitte üksnes usklikkude ühiskond. Et just kõige tähtsamad keskaja paawstid mitte ainult waimulikku, waid ka ilmalikku walitjust terwe maailma üle kätte püüdsiwad, siis ei wõinud nad kõlbluse nõudeid sugugi rohkem täita, kui meie aja riigid, mis endale ometi palju wähemaid eesmärkisi seadnud. Aga kõlblusewastasele ilmalikule poliitikale tuli weel waimulikkude abinõude kurjasti tarwitamine lisaks. Kui tihti on paawstid lausa ilmalikkude sihtide kättesaamiseks rahwaid nende walitsejatele antud truudusewannetest wabastanud ja selleläbi waletamist ning sõnamurdmist edendanud! Kui tihti on nad maapealse wõimu pärast wõideldes terweid maid ja rahwaid firikuwande alla pannud ja seega kõiki waimulikkusi talitusi wõimataks teinud, ehk küll hingeõnnistuse kättemuretsimine ja sellekohased toimetused, nende endi õpetuse järele, nende tähtsamaks ülesandeks olewat! Ja õnnetumaid, kes kirikute sunduslikkudest õpetustest (dogmadest) lahkunud, lasti inkwisiitsiooni kohtu abil üles otsida, ning raskematel juhtumistel ketseritena, waleusulistena, hirmsa surma ohwriks anda. Wiimast

karistust pidi riik, kes kirikule lauja julafeks heitnud, kiriku nimel täitma. Üksikutel juhtumistel, näit. albigeoislaste sõdades, läks paavst oma waenluslega nii kaugele, et terwed rahwad „waleusulistena“ laskis ära häwitada. Lühidalt üteldes: wõim ja kõlblus langewad ka keskaja kristliku kiriku juures ühte, ehk küll tema asutaja ligemiste armastamist, rahu ja maapealsetest warandustest lahkumist kõige tungiwamalt õpetanud.

Sarnane wabadus üleüldise kõlbluse wõimu alt on ainult kiriku ja riigi kõigefõrgematele wõimumeestele eesõiguseks; jeda tuleb wistiisti nende walitjusewõimu tähtsaks osaks pidada. Juba nende kõigeülemad teenrid ja nõuandjad: ministrid, wäeülemad ja kirikuwürstid, on oma kästijate arwamise ja muude ühiskondliste wõimuolude läbi palju rohkem kõidetud, kui need ise. Ja mida wäiksemaks waimulikkude ning ilmalikkude aumeeste wõimus, auredelit kaudu alla poole minnes, jääb, jeda enam peawad üksikud wõimuesitajad kõlblusekohast olekut üles näitama, kuna kõigealamatel wõimumeestel muud ei aita, kui heitku üleüldiste kõlblusemääruste alla. Kui mõni teener wõi nõuandja kõlbluse piiridest awalikult ja põhjusmõttelikult üle astub, siis on kõrgemad wõimuomanikud warsti walmis, tema tegewust oma eesõiguste rikkumiseks tunnistama.

Macchiavelli, hoolimata, kõiki kõlbluse kästusi põlgawa politika meister, ei ole jeda asjakorda tarwilikult tähele pannud, kui ta lapsifus liigkawaluses oma „Principe“ — kirjatöö, milles riigivalitsejale igasuguste kuritegude kordasaatmist soowitati — Lorenzo Medici (walitsej 1516—19) kätte andis, nagu jalajafeks eeskawaks jellal puhul, kui Lorenzo teda jälle Florenzi riigi teenistusse kutsuks. Sest Lorenzo, jeda mõnelt poolt Cesare Borgiaaga wõrreldakse, ei wõinud ju oma „kõlbluse wastaste tegude

eesõigust" nii suurelt paljale teenrile osaks anda ja pidi sellepärast raamatust tulewase äraandmise märkisi leidma. Ja ta jättisgi endist Florenzi wabariigi sekretäri enda teenistusse wõtmata. Kuid ka hiljemad Medici sugust würstid ei ole Macchiavellit kunagi miingi tähtsama riigiameti peale kutsunud.

K ü m n e s p e a t ü k k .

Seisused ja elukutsed.

Seisused on igal pool riigiwõimu alla heidetud ja nende esitajatel ei ole kaugeltgi nii suurt toimetamise wabadust, kui riigi ja kiriku kõrgematel walitsejatel. Siiski on juba wanast ajast peale palju riikisi ühiskute seisuste walitjuse all wiibinud ja neid nagu riiki riigi sees jallinud. On olnud ja leidub praegugi veel aadeli, preestrite ja iseäranis sõjawäe-riikisi.

Wahet tehakse sündimise ja elukutse seisustele, jelle järele kas inimene juba sündimise läbi wõi alles hiljemalt, waba waliku tagajärjel, seisuse liikmeks astub. Nii oliwad suurpõllupidajad keskajast kuui uuema ajani, mõnes riigis weel praegugi päritawaks sõjaülemate, riigiametnikkude ja maaomanikkude seisuseks. Riikide uuem edenemisekäik on päritawaid seisuseid igal pool lõhestanud, ent wabad, elukutse seisused, mis nende ajemele asumas, on lastekaswastamise wiisi ja perekondliste mälestuste kalliskspidamise mõjul suuresti päritawaks jäänud.

Kõige kõrgemale astmele tõuseb wõimus ja kõlbluse wastane olek (kui ma seda ütelist tohin tarwitada) suur-

põllupidajate aadeliseisuste juures, sest nende mõju kasvatamiseks aitab aastajadasi kestnud ühendus ja sõprus riigivalitsejatega, s. o. riigi kõigekõrgema võimu esitajatega. Ma tuletan seda meelde, et suurpõllupidajate aadel keskaja lõpul pea termes Europas jeniini wabasi talupoegi kõige waljemasje pärisorjusesse tõukas, nende rändamisewabadust kaotades, kohtupidamise õigust talupoegade üle enda kätte kiskudes ja mõnesuguseid muid, nähtawasti hoopis teistjuguuste sihtide kättepüüdmišeks määratud abinõusi tarwitas. Niisamati on Inglise aadel, mis 1688. aasta revolutsioni läbi seaduseandmise võimu oma kätte kiskunud, kogufondadelt suurema hulga maid ära wõtnud ja talupoegi, wahel kõige kurjemate abinõude waral, nende asupaikadest wälja kihutanud. Ka keskaja ja uuema aja päritawad tsunftid on, niikaugelt kui nende märksa wäiksem wõimus ulatas, wäljatõugatud ametiwendaši igal pool kõbidikušje sundinud ja oma kasuks kurnanud.

Meie aegsetel elukutse seijustel on kurnamise wiisid peenemad, aga mitte kõlblusekohajemad. Põllupidaja aadel, mille wägewus walgustamise ajajärgu rahwasõbraliste õpetuste ja juure Brantsuse revolutsioni läbi märksa nõrgemaks jäänud, oli sunnitud kahesateistkümnendama aastajaja lõpul ja ühesateistkümnendama aastajaja algul pärisorjade pidamise õigusest lahkuma. Aga meieaegsed suurpõllupidajad, kellega ka keskliste ja wäikeste kohtade omanikud ühinenewad, nõuawad tööta sissetulekute kindlustamiseks kõrgemaid tollimakšusi elutarwituste ja toiduainete peale. Selle läbi wõidawad nad orjapidamise tähtsamaid kasuši ilma orjade eest hoolitsemise sundmusjeta; saawad nad ju terve rahwa oma rahakoti sulaseks teha. Ka suur tööstuse esitajad pressiwad kartellide ning tööstufetollide abil oma rahwa käest rohkeid sissetulekuid, ja tarwitawad asjakorda sagebastei selleks, et teatud kaupasi wäljamaalastele odawama

hinnaga müüa, kui oma riigi rahwale. Kõik need nähtused, mille sarnaseid saba korda rohkem wõiks jutustada, tunnistawad selgesti, et seisused muid rahwahulkasi nii kaugele furnawad, kui nende wõimus iganes ulatab.

Seisus wõi elufutse on enamasti inimeste majanduslise, ühiskondlise ja poliitikalise olukorra aluseks. Seisuse huwid mõjuwad sellepärast wahetpidamata ning ühesuguse jõuga, kuna tõu, riigi ja usutunnistuse nõuded ainult arufordadel ja iseäranis tähtsate juhtumiste puhul wälja ilmuvad. On ju ometi wana lugu, et isegi inimesed, kes omaste, sõprade ja awaliku arwamise otsust tähele pannes kõlblusewastastest wõi omakasupüüdlikkudest tegudest kergelt eemale jääwad, sagedasti tooruseni tõuswat seisuse-kasude armastust üles näitawad. Jah, päris tõenäitlik on, et sotsialistlikes ilmaporras, kus tõu, riigi ja usu wahede mõju märksa wäheneb, elufutselised wastolud ikkagi edasi kestwad ja ehk weel suuremat tähtsust wõidawad.

Üheteistkümmes peatükk.

Erakonnad.

Erakonnad seisawad samati nagu seisused ja elufutsed riigiwõimu all; aga sihi ja koosseisu poolt on nad palju kiiremalt muutumas. Näit. on Saksamaal suurpõllupidajate seisus mitme aastasaja jooksul ilma suurema muudatuseta püsinud, kuna erakonnad Saksa keisririigi tekkimisega täitsa uue kuju saiwad. Aga just see, et erakonnad inimeste igakordseid arwamisi ja püüdeid nii lähedalt kujutawad, on ka põhjusiks, miks nad raawahulkade tegewuse peale nii süga-

walt jätkawad mõjuda. Lähed erakonnal koguni õnneks, riiki ajutiselt oma wõimu alla saada, siis wõib tema tegevus teatud tingimistel wäga ägedaks kujuneda, wahel hoopis meesfikuts tooruseks, mis kõiki inimlikkuse nõudeid jalge alla tallab.

Hirmus meesikut erakondade wõitlust, mis kõigist harilikult kõlbluse nõuetest üle astus, tuli Sakjamaal kolmekümne aastase sõja ajal läbi elada. Keiser, katoliklaste erakonna pea, korjas kõigilt maadelt tooreid soldatite karjasi, et nende abil protestantiuulisi würostisi wõita ning sõnakuulmisele sundida. Need aga ühinesiwad kõige wihasemate riigiwäenlastega, Rootsi kuningaga Gustaw Adolfiga ja protestantismust wihkawa Prantsuse kuningaga, et nende toetusel keisri kallalekippumisi tagasi tõrjuda. Hirmsa erakondade wõitluse jooksul oleks Sakja rahwas wõinud õppida, et õigus ja kumbe aastakümneteks kõrwale heidetakse, kui wägewate kaju jeda nõuab, ja et terwet kõlblust usu nimel wõib surmata. Kolmekümne aastase sõja lõpul oli Sakjamaa suurelt osalt kõrbeks tehtud, ja tema elanikud, kelle elu, au ning warandus terve inimesepõlwe jooksul soldatite tujudest ära rippunud, wajusiwad kahets aastasajaks orjameelsuse ja poliitikalise jõuetuse ohwriks.

Ka r a h w a = erakonnad, kes ometi inimestejugu edu esitajateks on, on tihti küll näidanud, et wõim ja kõblus neilegi üks ja seesama on. 1792. aastal, mil preislased Pariisi poole tungisiwad, lasksiwad jakobinlased Pariisi wangimajades mitu tuhat poliitikawangi pealiskaudse rahwakohtu otsuse põhjal ära surmata (septembri-kuu tapmised). Samafuguseid koledusi toimetasiwad aga ka kuningriiklased 1795. aastal peale jakobinlaste langemist, ja hiljemalt 1815. aastal, peale Napoleoni lõpulist ärawõitmist. Seal juures jätsiwad pimedad wabariigi ja kuningaga sõbrad tähelepane-

mata, et nad joowitud riigivormi juurdumist niisuguste koleduste läbi kauaks ajaks võimatumaks tegivad.

Mõnigi lugeja leiab ajaloost ja iseenele elunähtustest rohkemgi sarnaseid pimedate erakonna-wiha ilmutusi. Igas vähedagi püüwas ja tähtsas erakonnas kujuneb tugetu erakonna-waim, mis wastaste hoolimata allasurumist püüab, ja sellel sihil töötajatele igasuguse kavaluse ning wägitwalla tarwitamist lahkesti lubab. Harilikult kõlbluse käsud heidetakse hoopis nurka. Ja erakondade langemine ei sünni harilikult mitte tema liikmetes tärkawa kõlblusewaimu läbi, waid erakonna waimu otstarbewastaste liialduste mõjul, mida nad ise nõudnud ja algatanud.

Raheteistkümmes peatükk.

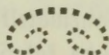
Üleminek üksikute kõlblusele.

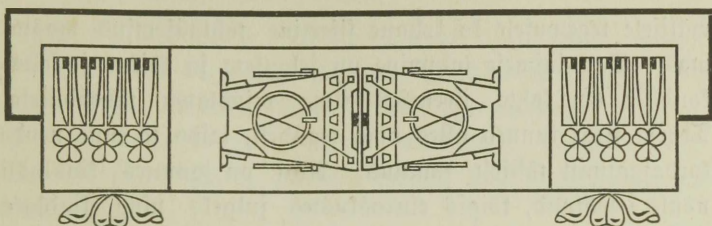
Gelmistes peatükkiides püüdsin ma mõtet, et inimeste ühiskondline elu mitte wanematelt päritud kõlbluse nõuete, waid selleaegsete võimuolude kohaselt kujuneb, rohkete ajalooliste näituste waral põhjendada. Ainult need on üleüldiselt tuttawad ja ainult neil wõib wäliselt käitu ning siseti põhjuseid kindlasti teada saada. Wõiks ju ka tõendusjeks mõnesuguseid lugusi seltskondlise elu jügowustest tuua, aga nende wastu awaldataks kohe kahtlust, iseäranis siis kui neid uue morali-mõiste loomisjeks tahetakse tarwitada. Aga päris kindel wõib selle juures olla, et rahwaste, riikide, kirikute, seisuste ja erakondade suuri kokkupõrkamisi juhtimas just needsamad tõukejõud on, mis wäikeid tülisi

juguharude, fogukonna ja kohaliste seltside keskel jünni-
tavad.

Wiimasel ajal on ka neid vähem tähtsaid sündmusi-
seltskondlike elu madalamates osades hakatud tähele panema
ja arwustifu töödes kirjeldama. Kuid arwustifu teated on
weel mitmeti kindluseta ja kõikuwa tähenduslega, ning anna-
wad harilikult seletust üksnes inimeste tegude wälise käigu
üle, mitte nende sifemiste põhjuste kohta.

Inimeste ajaloolist elu, selle sõna kõige laiemas mõt-
tes, ükskõik kas ta kuningalossides, parlamentides ja lahing-
guwäljadel wõi alamate seltskonnafihide organisatsioonide
keskel ilmub, määratakse maksimate wõimuolude, aga mitte
mõne inimestest kõrgemal seiswa kõlblise seaduse poolt. Ent
kudas on lugu inimeste eraeluga, kus iga üksik omas nõr-
kuses ja ärarippuwuses määratuma, ükssteijest lahkumine-
wate arwamistega ja püüetega inimeste-hulga ees peab
seisima? Kas on eht üksikute moral wallaks, kus wõimus
ja mõju üleüldise kõlblise seaduse eest taganewad? Selle üle
peab järgnew harutus (II. raamat) meile seletust andma.

Teine raamat.

Üksikute kõlblus.

Esimene peatükk.

Tahtmine ja tegemine.

Jnimeste teod sünnivad tahtmisest ja kordasaatmisest (tegemisest); esimene on teemine sündmus, viimane väljapoole juhitud. Inimeste rahulikul üheselamisel, nende vastastikusel kokkuleppimisel, mis kõlbluse ülesandeks ilmub, on ainult välispidine tegemine tähtjas, kuna paljas tahtmine isiku sisemiseks asjaks jääb.

Välise tegemise tähtsus ilmub iseäranis teravalt ühiskondade kõlbluses, mille piirkonda inimeste tegude hulgaft kaugelt tähtsamad langewad. Seft ühiskondade nimel toimetawad wolitatud wõi wolitujeta esitajad, aga nende tahtmist ei wõi kõigi ühiskonnaliikmete tahtmistega hulgaga üheswääriliseks arvata. Siin, ajaloolisel hulkade tegewuse wäljal, näeme tähtsaid, kõlblise hindamise alla käiwaid tegusi, millel kohane tahtmine puudub.

Üksikute morali piirkonnas on küll harilikult igapähele

wälisele tegewusele ka kohane sifemine tahtmiseotjus wasta-
mas. Aga inimese tahtmine on selgusetu ja kõikum ja selts-
kondlise elu kohta iseenesest ilma otjustawa tähenduseta. Tegija isegi tunneb alles oma tegudest, mida ta enne nende
kordasaatmist tõsijelt tahtnud. Näit. on igamees kindlasti
nõuks wõtnud, kõigis eluraskustes julgeks ning kindlaks
jääda, kuid see ei takista juuremat oja inimesi tõsihäda-
ohu puhul juure rutuga pakku jooksmast.

Muidugi peab komeõpetus, mis usulikkude tõukejõu-
dude walitjuse all seisab, palja tahtmise peale juurt rõhku
panema. Senikaua kui Jumala uskumine inimeste hingedes
walitjemas on, pakub kõikteadja Jumal usulikkude komeõpe-
tusele juurt toetust: ta oskab ju inimeste tegude kõige jala-
jamaid põhjuseid ära tunda, ja suremata hingele peale maa-
pealse elu lõppu õiglaselt taju wõi karistust määrata. Usklik
meel peab sellepärast inimese tahtmist, mis meie hinge pime-
damas nurgas ajub ja Jumalale otjekohest ühendust meie
tegudega lubab, weel tähtsamaks arwama, kui tegusi endid.
Ma tuletan ainult jeda meelde, et nii sügawa usuga mehed
kui apostel Paulus, Lutherus ja Kalwin, on usku, aga mitte
tegusi õndsaks saamise eeltingimiseks pannud; ehk küll mõne-
suguste usudeõgmade õigeks pidamine inimeste tegudest weel
kaugemal wiibib kui nende tahtmine.

Aga ka mõtteteaduse jüstemid, mis rõhkelt usutunnet
kiidawad, on warsti walmis, palja heatahtmise tähtsust
märksa juuremaks hindama, kui see tõesti on. Nende hulka
tuleb nimelt Kanti õpetust arwata, mis mitte ainult teadus,
waid wähemalt niisama juurel mõõdul ka mõistuse reli-
gion on, ehk küll ta oma sihtisi alles kaugutel ringteedel
kätte saab. Teatawasti on Kant puhta mõistuse arwusta-
misel kõiki teorialisi tõendusid Jumala olemise kohta ümber
lükkanud, aga ainult selleks, et koha finnitada, nagu oleks
Jumala olemine ja hinge surematus komeõpetuse tungiva-

mateks eetingimisteks. Et see tõendus õieti muud midagi ei ole, kui usu algõpetus, paistab Buddha-usu najal: wiimane, kõigist uskudest kõige suurema poolehoidjate hulgaga, on peenemat ja kõrgemat morali sünnitanud, kui ristiusk, ja seda kõik ilma isikulise Jumala olemist või hinge surematust õpetamata.

Sellest usulikust seisupaigast välja minnes pidi Kant ka hea tahtmise tegudest kõrgemale seadma. Suba oma tähtsama eetikalise kirjatöö — „Die Metaphysik der Sitten“ („Kõrgete metafüsika“) — alguses teeb ta hea tahtmise kohta järgmise iseloomuliku tähenduse: „Terwes maailmas ei leidu mitte misgit, mida täitsa heaks võiks pidada, kui ainult hea tahtmine“. Sellesama õigusega võib tähendada, et hea tahtmine, mis misgijuguseid tegusi, ei häid ega kurje, korda ei saada, inimeste kooselamise kohta hoopis väärtujeta on.

Lausa inimlik moral, mis usulikkudest tõusejõududest ei hooli, võib ainult inimeste tegusi tähele panna, aga mitte tumedaid ja mõistatuslikkusi warjusi, mis hingest võiks paista. Meie näeme ka, et tegelikus elus terve ilm ainult väliseid tegusi tähele paneb: abikaas lepih naise omaakspidamisega ning tema truudusega, riik nõuab kodanikudelt ainult maksusi ning nekrutisi, ja isegi kirik, mis ometi inimeste hingefügamuse peale tahab mõjuda, jääb igal pool välise, tegude pühadusega rahule. Isegi õiguseteadlased, kelle ülesandeks ja elukutseks inimeste tegude järele walwamine ning nende korraldamine on, jätawad tsiwil- ja kriminaalseadustes palja tahtmise tähelepanemata; isegi kõige waljemad wana ning uue aja seadused tunnistawad kuritöö mõtte karistuse alt wabaks, kui selle mõttega vähemalt täidesaatmise alustust kaasa ei käinud. Küll on õiguse ja kõlbluse waldades sagedasti väga tähtjas, kas mingit tegevust meelega, efektsombel või mõne juhtumise sunnil korda saadetud. Aga neilgi juhtumistel peab tegu ise tunnistust

andma, et tahtmine, mis teda ette walmistas, tõ-
fine olnud.

Teine peatükk.

Üksikute kõlbluse olu.

Rahwaste teadwuses hinnatakse ühiskondade ja üksikute kõlblust weel tänapäew üsna isesuguste põhjused järele. Riigi, kiriku ja muude ühiskondade tegewusi hinnatakse peaaegu ainult wõimu seisukohalt; siin ei ole suurt muuga tegemist, kui et ajaloolised ettevõtted olgu asjakohase wõimukoguga toime pandud. Jah, jeda waatepunkti on wiimaste aastakümnete jooksul weel terawamalt toonitama hakatud. Ma tuletan meelde, et moraliseriw ajaloo-teadus, mis 18. aastajal walitsemas oli ja weel 19. aastajaja esimesel poolel niisugust tähtsat esitajat, kui Schlosser, leidis, praegu Saksamaal ja mujal kujutawa ajaloo-kirjutuse eest on taganenud; praegused ajaloolased püüawad ilma mingisuguse kõlblise hindamiseta lihtsalt näidata, kudas lugu tõesti olnud. Selle wastu wõetakse üksikute inimeste tegusi weel praegu igal pool wanematelt päritud usuliste ja mõteteadliste morali-süsteemide põhjal hindamise alla. Nüüd sünnib päris naeruwääriline wahetord, nimelt et juuri ajaloolisi tegusi palju wähem hukka mõistetakse, kui üksikute inimeste tähtsusetu toimetusi, mis nende isikliku elu kitsastesse piiridesse jumburwad.

Ra jee wahel on ühiskondliste wõimuolude tagajärjekes. Et meie terwe kõlblus ainult maksimate wõimuolude peegelduses ilmub, siis on hoopis loomulik, et riigi ja fi-

rifu kõrgemad juhid, kes oma wägewa seisukorra waral ja rahwafaswatuse kohta omandatud wõimu läbi rahwahul-
fate arwamise peale jätkawad mõjuda, alati pehmet kõlblist
hindamist leiawad; isegi siis kui nad oma kätte ustud
wõimu lausa kurjasti tarwitawad, on rahwas walmis,
nende wigasi kurjade nõuandjate süüks andma. Ainult
oma perekonnaga ja enesewääriliste isikutega läbikäimises,
kus wõimu wahet nii suur ei ole, langewad nemadgi üle-
üldiselt maksma mõõdupuu alla. Nii seisis isegi Napoleon
I., kes jõudu riigi elus ainumaks otjustajaks pidas, wäga
suuresti oma naise ja wendade mõju all.

Sedasama ilmutust leiame kõigilt wõimuredeli astme-
telt, mis riigi ja kiriku juhtide juurest kuni kõige wiimasest
päälisest jaadil wiivad. Mida kõrgemal keegi wiibib, seda
wabamalt wõib ta oma kasjude kohaselt talitada, ilma et
tal oma ümbruskonna poolt kõlblist laitust tarwitseks karta.
Ja mida madalamal tema paik wõimu ning mõju redelil
on, seda rohkem enesjalgamist ja ohwimeelt oodatakse te-
malt. Ma tuletan ainult seda meelde, et suurem oja pere-
wanemaid enda teenijatelt kõige suuremaid ohwrisi nõua-
wad, ilma et neile selle eest peale wiletsa palga ja kõrgi
ümberkäimise mingit tasu annaks.

Gelmisest harutusest selgub, et objektiivlisi, üleüldisi
wooruseid ja ebawooruseid sugugi ei ole, waid et hinda-
mine sellest ära ripub, kudas tegu ühiskonnas walitsemate
wõimuoludega ühte sobib ehk ei sobi. Sedasama olekut
ja ümberkäimist, mis riigivalitseja poolt waimustawaks
lahkuseks ilmub, peetakse mõne wäikese ametniku juures üle-
meelseks kõrkuseks. Politikameest, kes mõne wale eest kõr-
wale hoides juuri wõitusi kätte wahelt ära lasseb, nimeta-
takse ametiwendade hulgas ja mujal igal pool tolaks; kuna
õpetlane, kes tõe uurimisel elu mängu peale paneb, kõige
suuremat sõprust ja auustust leiab. Mendesamade kulude

pärast, mida Rotschild või Vanderbilt mureta võib teha, pandaks mõni kestmise warandusega mees pillajana eestkostmise alla. Ja kas ei peaks floostrifongis wangistatud munga kõlblust hoopis teise mõõduga mõõtma, kui tuhande hingelise naistemaja kaskija, sultani, oma? Ühe sõnaga inimese tegude kõblist hindamist ei või üleüldiste põhjusmõtete järele toimetada, waid nende aluseks olewaid wõimuolusi tuleb tingimata tähele panna. Sarnatsel wõrdlewal kombel hinnatakse ka tõesti iga üksiku inimese tegusi.

Kui ma järgnewates peatükides walest, kõrkusest ja muudest „woorustest“ ning „ebawoorustest“ kõnelen, siis tahan sel kombel ainult harilise kõnewiisiga ühendusesse jääda. Minu seisupaigalt on terve kõlblus ainult wõimu küsimus. Kes enda tegusi oma ühiskondlise seisukorra kohaseks seab ja ühtlasi ka teiste seisukorda tähele paneb, see toimetab wooruslikult, muidu on tema tegevus kõlbluse wastane. Kestwat teguwii si nimetatakse selles mõttes wooruseks või ebawooruseks. Järgnewad harutused peawad näitama, et neid juhtmõtteid mitte ainult ühiskondade, waid ka üksikute kõlbluse kohta võib tarwitada.

K o l m a s p e a t ü k k .

Kohustest laste wastu.

Üksikute morali kujutamist algades pean kõige esmalt meelde tuletama, et minul mõttesgi ei või olla, kõbliste kohustele ja nendega ühenduses olewatele woorustele ning ebawoorustele täielikku nimekirja walmistada. Kes teatud seltskonna-korra wõimuolusi tunneb ja nende muudatusi tä-

hele paneb, see võib elawat ja maksawat morali — ma jätan fantsliift ja raamatutes õpetatava morali kõrwale — muidugi ilma suurema raskesti kujutada. Kõlbliste mõistete sündimise ja ärapiiramise kohta mõjub ka keel igal pool juuresti. Tõegi mood ja feltskonna tujud ei ole selle küsimuse juures tähtsusetad. Ma mäletan wäga hästi, et enne suuri rahaturu pankrottisi (1873. a.) terve ilm Wienis ja Berlinis wõidukaid rahaturul mängijaid ja kasuõngitsejaid imestas — neid samu inimesi, keda mõne kuu hiljemalt meetumate ja südameta mängijatena üleüldiselt põlati.

Paljud moraliõpetajad jaotawad kõblisi kohustusi kahte suurde liiki: kohused iseenele ja kohused teiste wastu. Aga ainult wiimaseid võib tõesti kõblisteks kohusteks pidada. Kui kõblust ühiskondliste wõimuolude kohaselt toimetamiseks tunnistada, siis on see iseenesest selge. Ent ka igalt muult seisupaigalt waadates tuleb kõblisi kohustusi inimese enese wastu kõrwale heita, sest päris wõimata on mõtelda, nagu oleks kellegil seadusliift wõi kõblisliift õigust, iseeneselt midagi nõuda. Parajus söömisel, joomisel ja suguelusel, otstarbekohane puhkuse ja töö waheldamine, puhtusearmastus ja muud sarnased omadused ei käi kõbluse seaduste alla. Kaswatus ja teadus jaksawad siin palju rohkemalt mõjuda, kui üksigi kõbliline käst.

Ka enesetapmine ja eneseohwerdamine ei käi morali-seaduste alla. Usulikud morali-süsteimid, mille hulka ka Kant õpetust võib arvata, peawad küll neid tegusi kui kõbluse wastaseid hukka mõistma, sest inimene hakkab nende läbi Jumala otjustele wastu. Lausa inimlik moral tuleb omalt poolt meelde, et keha on looduse poolt inimesele wabaks tarwitamiseks antud ja et inimene enesetapmine ning enesewigastamise läbi harilikud oludel oma loomulikust wõimupiirist üle ei kipu. Wäga ilusti ütleb wanem Plinius, kes kolemaid Nero aegasi oma filmaga näinud,

et inimene enesetapmise võimaluse läbi isegi jumalatest kõrgemal seisab, sest ta võib maapealse elu viletsustest omal jõul, iseenele otsuse järele põgeneda. Siiski on väga palju juhtumisi, mil enesetapja kõlbluse vastaselt talitab, nimelt seal, kus ta mingile võõrale võimu- ja kasude-wallale kahju saadab. Näituseks võtame wanema, kes oma perekonna ülespidamise ja lastekasvatamise kohustest tahaks enesetapmise teel põgeneda.

Ülepea tuleb tegemuste juures, mis üteldavasti inimese kohuseks ta enese vastu olewat, vähem tegija enese, kui tema järeltulijate, tema laste tulusi tähele panna. Sest parajuse ja puhtuse pidamist, kui ka üleliigse väsitamise ning enesetapmise eest kõrwalehoidmist nõuab juba inimese elu-alalhoidmise tung; aga järeltulewate põlwele tarwitused ja kasud jäetakse riigi ja kiriku poolt weel igas tükkis kaitseta, halastuseta juhtumise hooleks. Siin on kõlbluse, kui võimusuunnituse, üleüldine iselaad täie selgusega paistmas: praegu elawad ja töötawad inimesed peetakse kõlbluse nimel ikka tähtsamaks, kui tulewane sugu, mis tulewiku rüpes ilma mingi võimuseteta hingab.

Ja siiski jaadab mees, kes last purjus olekus või jughuigust põdedes algatab, ehk kergemeelsuse või liia julguiha sunnil oma perekonda ülemäära suureks kaswatab, sagedasti palju halwemaid tagajärgesi, kui teist inimest wigastades ehk tema warandusele kurja tehes. Kuid meie jeadustes ja komblike eeskirjades ei leidu ühtegi määrust, mis tulewatele põlwele kindlat kaitset wanemate sugulise enesearmastuse ja rumaluse eest katjaks anda.

Küll on looduseseadused, mis wanemate waimliste ja fehaliste omaduste pärandamist laste peale määravad, kui ka Malthuse õpetus inimeste arwu rohkenemisest alles wimase aastasaja jooksul üles leitud või üleüldiselt õigeks tunnistatud. Kristliku suguelu-morali aluseks on wana

juudiusu õpetused; ja seal, nagu kõigi poolmetifikute rahwaste juures, peeti suurt lasterohkust iseenesest juba õnneks ja kalliks waranduseks. Kristlik moral kordab lihtsalt neid ammu wananenud waateid, just niisama kui ta muudesgi waldades enam uute aratundmistele ja tarwiduste kohaseks painduda ei suuda.

Ka meie aegne riik ja tema seadused on selle tähtsa ülesande lahendamisest weel hoopis kaugel. Riigil on inimeste eraelu peale tänapäewal weel wäga wähe mõju; waranduse, ja iseäranis perekonna-wallduse kõige meele-tumatele määrustele ei jää ta suurt midagi parata. Rohke hulk seaduseraamatuid ja õigusteadlasi on ju selles arwamises, et abikaasade suguline wahetord õiguse ja seaduse piiridesse ei kuulu, waid ainult kõlbluse määruste alla käib. Ja „laste õnnistuse“ ülistamine kestab endist moodi edasi, kuna wananenud juudiusuliste waadete asemele wabrikantide ja maaomanikkude kasu ajub — wiimased tarwitawad ju rohkelt odawaid ning sõnakuulelikkusi töölisi. Senikaua kui riik eraelu wallduse nagu mõne kindluse ees seisab ja sinna ainult jalateesi kaudu sisse hiilata jääb, ei jõua ta tulewase põlwe eest küllalt mõjusalt hoolitseda. Edespidiisel harutusel (III,7) saame näha, misjaguiseid wõimuolude muudatusi selle eesmärgi kättejaamiseks tingimata tarwis läheb.

Ne l j a s p e a t ü k k.

Ligemise armastamine.

Kärsud, mida usulikud ja mõtteteadliised morali-süsteemid üleüldise inimeste wahelise oleku kohta annawad, on hari-

ikult usklikkude hingede peale sügawat mõju avaldamas. Uskude seadjad ja morali õpetajad upuvad siin inimejõbraliste tundmuste ja kõrgete õpetuse-sõnade sisse, aga jätavad ütlemata, et need õpetused hiljemalt üfsfikute kõlb-luse ja õiguse eeskirjade läbi tühjaks tehakse wõi koguni wastupidiseks pööratakse.

Kristlik kombeõpetus, milles kõige rohkem liialdusi leida, nõuab igalt ristiinimeselt, et ta oma ligemist nagu iseennast armastagu¹, ülekohtu ilma wastupanekuta ära kannatagu, ja kurja koguni heaga tasugu.² Buddhisumus ei nõua seda üleüldist, ilma waheta ligemisearmastust³, jaga temagi õpetab usulikku ja rahmuslikku sallimust⁴ ja nõuab oma tunnistajatele ka, et nad kurja heaga tasugu.⁵ Tõijisele ning wõimalikule moralile kõige ligemal seisab Muhamedi õpetus, mis uswendade wastu lahkust ja halastust nõuab, aga usmatade wastu wihkamist ja häwitamist jutlustab⁶, ning ülekohtu puhul kättetajumist wanade juutide seaduse⁷ kohaselt: Silm silma eest ja hammas hamba eest.⁸

Et ristiusk — wististi tohin ma ainult tema harutamisega leppida — igauhelt just ligemise kasude edendamist

¹ Matt. 22, 39. — Roma r. 13, 9. — Galata r. 5, 14. — Jakob r. 2, 8. Wõrble ka juba 3. Mos. 19, 18.

² Matt. 5, 39—48. — Luta 6, 27—38 jne.

³ Et buddhisumus ristiusu üleüldist, kitsendamata ligemisearmastust ei tunne, paistab selgesti järgmisest Buddha õpetusest: „Jõledaid mitte teenida — aga tarkasi teenida: — au anda, kes au wääriline: — see on kõige ülem õnnistus.“ Riisugust õpetust ei oleks Kristus, kes waimust waeleid õndsaks kiidab (Matt. 5, 3), kunagi anda wõinud.

⁴ Dcott, Der buddhistische Katechismus; deutsche Übersetzung v. Bischoff; 2. Aufl. (1902); Iht. 88.

⁵ Dcott, seefama kirjatöö, Iht. 56.

⁶ Koran, 9. peatükk, 5. 29.

⁷ 2 Mos. 21, 24; 3. Mos. 24, 20; 5. Mos. 19, 21.

⁸ Koran, 2. peatükk, 173—175.

nõuab, siis peab ootama, et tema ka neid ühiskondliski asutusi, mis inimesi üksiteisest lahutamas, püüab kaotada. Lugu ei ole aga kaugeltgi nii, vaid ristiust on maksvat riigi-, õiguse- ja omanduse-korraldust alati õigeks tunnistanud. Need korraldused määravad aga üksikutele seltskonnaliikmetele kindlasti piiratud paikasi, kus igaüks nagu mõnes kindluses peab võitlema, kui ta enesele elamiseks võimalust tahab saada. Nende vastamisi põrkavate ja üksiteist kitsendavate õiguseringide mõjul jääb tõsine kristlik ligemise-armastus täitsa võimataks, just nagu meie aegsed alaliselt sõja vastu walmistavad riigid kunagi üksiteise vastu õiglast sõprust ei jaksanud. Sõegi waeste ja waewatute aitamisest, mida kõik usub nõuavad, ei wõi tõsiselt kristliku ligemisearmastuse teoks tunnistada, sest siingi hoiab heategija abisaaja vastu terwet oma õiguslist seisupaika alles ja wiskab sealt teisele wiletsa kerjajani ka kätte.

Weel wähem kokkuleppimist kõigi aegade riigi- ja õiguseoludega on neil kahel õpetusel, et ülekohtule ei tohi vastu panna ja et kurja peab heaga tasuma. Suba nuhtluseseadus, üks kõige wanematest ja tähtsamatest seadmistest inimeste joo elus, käib nende käskude vastu, sest tema peatstarbeks on just püüe, igat tähtsamat ülekohtu samawäärilise kurjaga karistada. Kuid isegi puhta kõlbluse wallas jääb nende õpetuste täielik täitmine võimataks, sest see annaks kurjadele kindlat wõimust heade üle ja niisuguse ülewõimu tagajärjed saaksiwad tingimata häwitawad olema.

Kristus on oma ligemisearmastamise eeskirjade wõimatusst isegi ära tunnud, kui ta ütles: „Andke keisrile, mis keisril nõuda, ja Sumalale, mis Sumalal saada on“ (Matt. 22, 21), ja sellel äbi Roma riigikorraldust kõigeft tema wägiwallast ja kareduseft hoolimata maksuaks tunnistas. Ka katoliku kirik on kõigi rahwaste juures nende riiklise ja õiguslise korraldusega peasjus leppinud, ning

ainult nende seadmiſte waſtu wõidelnud, mis tema enese üliwõimu püüetele taſiſtufeks oliwad. Weel wähemat waſtupanekut leidis kaitſew riik proteſtantliſte ametnikkade-kirikute wõi koguni õigeuſulise kiriku poolt. Seega õpetataſe terweſ riſtikogudufeſ ligemiſearmaſtufe aſjuſ pühade hingede morali, kuna tõſiſe korralduſega iſegi kõige werejänuſlijemad wõitjad leppida wõiwad.

Meie oleme ſeega üſſikute wooruſte ja ebawooruſte läbitaſjumife alguſel leidnud, et ſuurte rahwahulkade teod ühiſkondliſteſt wõimuoludeſt ära ripuwad. Kes ſiis kõlbluſe eekirjade abil taħakſ inimeſi ſundida, et nad wõimuolude waſtaſelt talitama haħakſ, ſee wõib kõige ſuurem uſulooja olla ja ilmas küll imeſtamift leida, aga mitte kunagi tõſiſt ſõnakuulmiſt.

Suur Hiina tark Konfutſe on wäga häſti aru ſaanud, kui kaſuta olekſ, inimeſteſe terwe õiguſliſe ja kõlblife korralduſe waſtaſelt ſuurt ligemiſearmaſtufi õpetada. Lao-tſi, üks waremateſt tarkadeſt, oli niifamati kui Kriſtus õpetanud, et waenlaſteſe peab heateoga taſuma. Konfutſe kääſt küſiti, mis tema jelleſt arwawat. Ta waſtaſ: „Millega pean ma ſiis oma ſõpradeſe taſuma? Taſu head heaga, kurjuſt õiguſega!“

Konfutſe õpetuſ ei ärata küll kellegi imeſtamift, aga jelle eekſt on igal keſkmifeſ inimeſel tõeſti wõimalik nii kõrgele kõlbluſe aſtmele tõuſta.

W i e s p e a t ü k k .

Wale.

Wale on maailmaſ üks kõige täħtamateſt ühiſkondliſteſt ilmuwuſteſt. Kuſ wõimufi on, ſeal leidub ka wale. Suur oſa meie haritud ja harimata riikide korralduſe

sest põhjened selge wale peal. Ja kahjuks on liiga tõsi, et ka kõige rahwalikuma korralduse sisseseadmisel wale walitsus küll wäheneb, aga mitte kunagi täitsa ei häwine.

Wõib wahet teha seltskondliku ja era wale wahele. Esimene peab rahwaste, riikide, kirikute, seisuste ning erakondade ja nende wõimumeeste kasusi, wiimane jälle üffikute inimeste tulusi teenima. Kelle kasuks tõde seltskondlikes ja era elus kõige rohkem painutatakse, see on riigis kõige wägewam. Määratu pikk walede ja pettuste redel ulatab tema juurest kuni kõige waesema ja kõige jõuetuma juurde. Wiimane saab alati tõtt kuulda, sest ainult ta enese perekond ja kõige ligemad sõbrad arwawad teda wahel wiletsa erawale wääriliseks.

Seltskondlik wale wõib politikaline, usuline, teadusline ja isegi kunstiline olla. Tema mitmesugused osad käiwad wähem morali, kui teoretilise mõtteteaduse walda, ja ma katsun sellepärast, nende suurt mõju inimeste elu peale mõnes teises paigas ligemalt harutada. Siin tahan ma ainult wale kõigetähtsamaid liikisi lühedalt nimetada ja nende kohta ühte wõi teist tabawat näitust tuua. Wana ja uue aja kombeõpetajad on nii ettewaatlikud olnud, et nad seltskondliku walega peaaegu mingit tegemist ei teinud ja kõike oma wiha ning halwaks panemist ainult wõrdlemisi ilmasüüta erawale peale wälja walasiwad.

Üks kõige tähtsamatest seltskondliku wale harudest on politikaline wale, mis wäga mitmesugusel wormil ilmub. Nii maksab peaaegu kõigis monarhilistes riikides põhjusmõte, et „kuningas ei wõi mingit ülekohut teha“, ehk küll igas ajaloo-raamatus hulgana tunnistusi leidub, kudas riigipõrdeid ning muid sarnatseid õigusrikkumisi ainult riigiwalitseja algatusel toime pannakse ja kudas ministrid seal juures abilistena hoopis kõrwalist osa mängiwad. Riigiwalitseja kahtlustamist ja walitsuse wi-

aastasajal, ei leia Schopenhauer ja Nietzsche, ehk küll mõlemad poliitikalijelt wanameelsed, ristiusu kohta muud kui pilkamist ja halwaksapanemist; selgeks tunnistuseks, et Prantsuse revolutsion ja sellele järgnenud liikumised kristlikkude kirikute wõimu täitsa ära häwitanud. Selle eest langewad teaduslikud waated ikka rohkem ja rohkem riigi mõju alla, kes oma tõsist wõimu wiimaste aastasadade jookjul sugugi kaotanud ei ole, waid märkja kaswatanud.

Er a w a l e peab alati küll üfsikutele inimestele kasu jaatma, aga tihii on ühiskondlijed ja seaduslijed wõimulud teda nõudmas. Sagedasti on just wägew ije jõuetumat waletamisele sundimas. Nii ootab monarh alamatega ümberkäimises, et tema tarkust ja armu kiidetaks, ka siis, kui tema sugugi tark ning armuline ei ole. Tema alamad, kes ameti wõi rikkuse wõimul teiste inimeste jaatuse määramiseks mahiti leiawad, nõuawad endale niisamasuguseid meelitusi, kuigi nõrgemal kujul. Jah, iga lihtne kodanik-emand wõi taluperenaine nõuab teenijatelt, et need tema olemata wooruseid ülistaks ja temale olemata aukartust ilmutaks, j. o. temal suudsilmad tublisti täis waletaks.

Sagedasti küll on jõuetumate erawalel ka teistjugune otstarb: nimelt wägewaid wastu nende tahtmist petta. Poliitikalijed ning ühiskondlijed asutusjed awaldawad alamate rahwakih tide peale määratumat rõhumist, mis küll wabama walitjusekorraga riikides selle läbi, et rahwas walitsemisest ja seaduseandmisest oja wõib wõtta, märkja fergendatud jaab. Sa eraõiguse läbi on palgatõelijed, üürilijed, rentnikud, seega suurem oja rahwas, palju raske mini oma tööandjate, maja- ning maaperemeeSte wõimu alla antud, kui kõige waljema poliitikalije hirmuwalitjuse puhul.² Seda määratumat rõhumist, seda koledat wastutust,

² Menger, Uus riigiõpetus II, 9.

mida walitsejad aastajadade jookkul oma alamate peale koor-
manud, katsuwad jõuetumad wale ja pettuse abil wähen-
dada. Hoopis jagedasti kiidawad rikkad ning kõrged oma
otsekohest ja õiglast olekut alamate kawalusjega ning wale-
armastusega wõrreldes, ilma mõtlemata, et see wahje, kui
teda olemas ongi, ainult nende õiguslike seisukorra wahjeda
mõjul tekinud.

Wale tähtsamad wormid juurduwad seega politikali-
ses ja eraõiguslikes despotismuses (wõimu ja omawoli wa-
litsuses). Herbert Spencer tahab küll mõningate rahwaste
walelikku meelt ainult politikaliise despotismuse jüüks ajada.³
Aga kes ei näeks, et eraõigusliked walitsuseolud palju laie-
matesse rahwakihtidesse ulatawad ja neid palju raskemalt
rõhuvad, kui kõige waljem riigivalitsus, mille koormat ifka
ainult mõningases, wõrreldi kitsas eluringis tundma jaab.
Kuid Herbert Spencer wihtab politikalist absolutismust,
lialialdast despotismust, ja armastab eraõigust, mis ometi
seesamane despotismus on, kuigi kitsamates piirides.

Kui wale walitsusest jeltsfondlijes ja era elus, mille
eest waewalt mõni erainimene, aga mitte üksigi awalik tege-
lane, jätkjab kõrwale hoida, tähele panna, siis peab halasta-
mata waljus, mida mõned kumbeõpetajad just vähemkarde-
tawate erawalede huffamõistmijel üles näitawad, küll weidra
liialdusena paistma. Näit. Kant ütleb omas kirjatoös :
„Über ein vermeintliches Recht, aus Menschenliebe zu lügen“
(Arwatawast õigusest, inimesearmastuse pärast waletada ;
ilmus 1797. a.) et „kuritegu oleks, mõrtsukale waletada,
kui ta meie käest küsib, kas keegi meie sõber, keda ta tappa
püüab, meie majasje ei ole põgenenud.“

Aga kas on Kant ise jeda weiderdusjeks liialdatud jõe-

³ Herbert Spencer, The principles of ethic (ilmunud
1892. a.), I. köide § 160.

armastust omas elus kudagi üles näitanud? Rousseau õpilajena oli ta politika küsimustes väga käremeelne ja avaldas neid arvamisi suusõnalises läbitäimises ning kirjatöodes, mis trükkimisele määratud ei olnud, ilma vähema varjamiseta.⁴ Sellest hoolimata kaitses Kant omas „Õiguse õpetuses,“ mis Friedrich Wilhelm II. valitjuse ajal (1797.a.) kirjutatud ja avaldatud, waljut absoloitismust ja tarwitab foguni niisuguseid, piirita liialdamise läbi kohutavaid ütelusi, et kuningal oma riigis alamate vastu ainult õiguseid olewat, ja mitte mingisuguseid kohuseid, ning et rahwas isegi siis, kui kuningas seadust otsekõhe rifub, ainult paluda wõib, aga kunagi ei tohi vastu hakata.⁵ See järeleandmine oma riigi ja aja politikalistele wooludele on usuliku morali seisukohalt palju suurema hulkamõistmise wääriline, kui eespool jutustatud hädawale, mis aitaks sõbra elu peasta. Wõimuteoria seisukohalt on mõlemad mõistetawad, jst kestwad wõi ajutised wõimuolud oliwad kunbagi nõudjateks.

K u u e s p e a t ü k k.

Walewanne.

Waletamise kõige raskemaks wormiks on w a l e w a n n e. Wannete hulgas eraldatakse wandega töötamist ja wandega tunnistamist; esimesel puhul töötab wanduja Sumala nimel,

⁴ Wõrble Kanti kirjatööd „Von der Freiheit“ (Wabadusest) mis alles peale tema surma Rosenkranzi poolt wälja antud.

⁵ Kant, Rechtslehre § 49. — Waata ka siin raamatus III, 3.

et ta teatud kohuse teatud aja jookšul täidab; teijel korral finnitatakse Sumalat käemeheks kutsudes oma tunnistust mingi möödaläinud wõi kešwa sündmuse kohta. Wandega töötus on näit. see, kui ametnik ehk ohwitser kuningale truudust ja sõnakuulmist wannub; wandega tunnistamist leiame kohtus, näit. kui kaebelune ehk käemes Sumala nimel finnitawad, et mingi wõlg tõesti on ära tasutud.

Wandega töötamist, mille tähtsamateks harudeks ametniku ning sõjamehe truudusewanded on, juhtub enamasti seltskondlises elus, kuna wandega tunnistamist peaaegu ainult tsiwil- ja kriminalprotšessides, s. o. kitsastes eraelu piirides leidub. Tagajärjed, mis tõtt kõnelemise kohustuse rikkumisel neil puhkudel oleks, on jellepärast ka seltskondlise ja era wale omadele wäga sarnased.

Walewanne sel teel, et wandega antud töotust murdatakse, on wäga tähtjas ja sagedane lugu. Kõigis maailma-osalades, monarhiates ja wabariikides, nõuawad walitsused oma ametnikkadelt, sõdatitelt ning wahel koguni termelt rahwalt truudusewannet ja kui riigipea wõi walitsuseworm wägiwalla wõimul kufutatakse, siis saawad sajad tuhanded, ijegi miljonid wandemurdjateks, kuna nad uut walitsust makswaks tunnistawad ja temale jällegi truudust wannuwad. Wististi ei ole ühtegi teist kõlbluse nõuete wastu ešsimist, kus niisama selgesti wälja paistaks, et terve kõlblus muud midagi ei ole kui wõimu küsimus: lugemata hulga muidu aušaid kodanikkusi teewad kõige häbiwäärilifemat ülekohtu, ainult jellepärast et politikališed wõimuolud nii nõuawad.

Nii waheldasiwad Prantsusemaal suurest rewolutsionist algades järgemisi: kuningriik, wabariik, konsulitwalitus ja keisririik, siis Bourbonide ja Orleans'ide kuningriigid, teine wabariik, teine keisririik ja kolmas wabariik; iga riigipöörde tagajärjeks oli miljonite kaupa wande- ning truudusemurd-

miisi. Kui Hannoveri kuningas Ernst August enda wõlgade maksimiseks riiginõijasi oma kätte tahtis wõtta ja sellepärast 1833. aastal mõlemilt poolt wandega pühitsetud põhjusseaduse ülekohtuselt ümber lükkas (1837. a.), siis tõrkusiwad ainult seitse Göttingeni ülikooli professori uuele riigikorrale truudust wandumast. Aastal 1848 läks Sakjamaal ametnikkude ja sõjawäe wannutamise uute põhjusseaduste nimel väga kergesti korda, aga see ei keelanud ühtegi riigivalitsust, neid seaduseid juba järgmisel aastal wägiwallaga ümber lükkamast. Italia ja Sakja würistidel, keda rewolutsion ning wõõrad wõidumehed aastatel 1859—1866 auujärgedelt minema kihutasiwad, ei olnud sõldate, ametnikkude ega rahwa truudusewannetest mingit kasu.

Nõigil neil juhtumistel, mille sarnatseid sada korda rohkem wõiks ette tulla, on ainult väga wäheseid oma wandest finni pidanud; päris õigus on, et rahwas neid wäheseid austusega mäletab. Kui väga terve ilm ootab, et igale filmapilkijele wõimumehele truudust peaks wannutama, ka siis, kui uus wanne endist murraks, paistab selgesti sellest loost, et paljud riigimehed politikalist wannet asjataks jüdametunnistuse piinamiseks nimetawad ja kõrwale heita tahawad.

Palju waljemat hukkamõistmist seaduse ja morali poolt poolt leiab walewandumine, mis wandega walet tunnistades tehtud; ehk see walewandumine küll wähetähtsates erasajades juhtub. Wandega walet tunnistaja selja taga ei asu mitte, nagu esimesel juhtumisel, kõigefõrgemate ülemuste wõimus, waid protsessi õjalised seisawad ühedõigusliselt wastamisi ja kahjusaja leiab wõimalust, walewandujat seaduse abil taga kiujata. Rahwahulkade kõlbline otjus seisab siingi õiguslise olukorra mõju all. Ainult siis kui mõnes protsessis wägewate inimeste ja ühisfondadega, mis wanduja peale rohket jurumist jaksawad awaldada, tegemist

on, hinnatakse waletunnistust pehmemalt; ei puudu ijege korraldusi, mis õiglast tunnistust niijugustel juhtumistel lausa raskestama peawad.

Riigivalitsuse pöörete puhul võib väga kergesti juhtuda, et kohtunik, kes täna ijamaa kõige tähtsamas küsimuses wandemurdjaks saanud, homme üht kodanikku, kes mingis tühises protsessis pisut waletanud, raskesti karistama peab. Niijugustel kordadel paistab jällegi mõte, mida mina sagedasti toonitanud, nimelt et võimused ja kõlblus wastamisi üksteist katawad.

Seitsmes peatükk.

Ahnus.

Sotsialistlikes ühiskonnas peaks ahnus praegujust märkja vähemaks jääma. Kui võimalik oleks kõiki tarbeaineid ühiskonna liikmete wahel täitsa ühesugusel määral ära jaotada, j. o. kui kommunistiline korraldus võimalikuks saaks, siis kaoks ahnus ühes tema rahustamise võimalusega. Aga ka päris sotsialistlikes ilmaporras, mis majandusliste õiguste mitmekesidust lubab¹, tekkiks warandust ainult tööst ja tööpalgast; selle läbi kaotaks ahnus oma meelitawamaid eesmärki ja muutuks mõistlikuks seisukorra parandamise püüdeks. Sellest teen ma weel kõnet kolmandamas raamatus (III,9), abinõusi kõlblise olukorra parandamiseks harutades.

Iga inimese majandusliku seisukorra alusteks on prae-

¹ Menger, Uus riigiõpetus I, 4, 11.

guise seltskonnakorralduse juures tööpalk ja tööta sissetulek. Tööpalgaks loen nimelt põllu- ja wabrikutöölise, ametniku ning soldati tegevuste eest saadawat taju; siia hulka peab ka tulewasele töölisele noorespõlmes antud ülespidamist ja õpetust arwama, kui ka töölise eest hoolitsemist haiguse, õnnetuse, wanuse ja töowõimetuse puhul. Selle eest arwan tööta sissetuleku hulka maarentisi ja kapitali kasusi, ülemääraste palgaga ametisi ning ülepea kõigi sissetulekuid, mis ilma sellekohase tööta saadud. Schmoller, kes ühiskondlikes küsimuses lausa wanameelsuse seisupaigal wiibib, rehkendab Saksa riigi elanikkude sissetuleku aastas 25.000 miljoni marga peale, jellest olewat 18.000 milj. tööpalkasi ja ainult 7000 miljoni tööta sissetulekuid². Selle eest on aga jofialist Charles Hall oma aja (1805. a.) Inglisemaa kohta arwanud, et kõigest $\frac{1}{8}$ rahwa sissetulekust töötegijatele klassidele, aga terve ülejääk ($\frac{7}{8}$) rikastele, ilma tööta sissetuleku näol, osaks langeb.³

Seltskonnakihtides, mille elujärg peaaesjalikult tööpalka peal põhjeneb, ei saa ahnus peaaegu kunagi teatud piiridest üle minna. Siin nõuab kõrgem elujärg ka rohke- mat ehk paremat tööd, ja sellepärast ei pease inimese luule- and kunagi piiramata laugusesse uitama. Tööliste, ametnikkude ja ohwitseride perekondadel ei ole mitte ahnus tähtsamaks ebarooruseks, waid just ülemäärane kofkuhoidmine, kitsidus.

Selle eest tuleb aga põllutöös, tööstuses ja kaubanduses ettewõtjatel tööta sissetuleku kaitsemiseks wihast wõitlust pidada. 7000 marga juuruse tööta sissetulekuga wõib üks perekond Sakjamaal küll lihtsalt, aga terwise nõuete

² Schmoller, Grundriß der allg. Volkswirtschaftslehre (1904); lht. 887, 888.

³ Menger, Das Recht auf den vollen Arbeitsertrag; 3. trükk (1904). § 4.

kohaselt, lähedalt ja, mis peaaegu on, iseseiswalt ära elada. Riisuguseid perekondasi leidumat Sakfamaal (sotsialismuse otsekohefe wastase Schmolleri arwates) wähemalt 1 miljon; wististi peab aga nende arwu palju suuremaks, wõib olla kahetordseks, määrama. Mida suuremat tööta sissetulekut keegi saab, jeda rohkemaks fertib ka tema jõukus ja wõimus, kuni rahailma kõige suuremad esitajad, Rotschild, Krupp, Vanderbilt, wõiwad keisrite ja kuningatega wõistelda. Ja majanduslistele kuningatele ei ole riik julgenud neidgi wähejeid kitsendusi teha, millega politikalisi riigiwalitsejaid wiimase aastasaja jooksul peaaegu igal pool on piiratud. Kas maksab siis imeks panna, et nende tööandjate hinges koletu, kõigist piiridest kõrgemale ulataw ahnus tärkab?

Metsit wõitlus tööta sissetuleku omandamise sihil on kõigetähtsamaks tõusejõuks, mis üksikute inimeste, kui ka terwete maade ja ilmajagude majanduslist elu liikuma paneb. Mida kõrgemal kellegi seisupais juba on, jeda kergemini tohib ta oma tööta sissetuleku kaitsemisel ja suurendamisel harilikku kõlbluje seadustest üle astuda.

Kõige wabam jelle poolt on muudugi riik ise. Peaaegu iga riik, mida raskemad ja kestwamad äpardused tabanud, jaadab oma alamatele ja wõlausfujatele mitmesuguseid ahjusi, mille tegemise eest ta erainimesi waljusti karistada lajeb. Näit. on Roma keisrid kolmandamal aastasajal peale Kristust tohutumate rahawõltsimiste läbi riigi lagunemist mõjuwalt ette walmistanud. Aga ka keskajal, kuni õige hilise uue ajani, pidasiwad kõik riigiwalitjused metallraha wõltsimist wäga kasulikuks rahamuretsemise abinõuks. Wiimajel kahel aastasajal on jelle ajemele riigipankrott astunud, kas sel kombel, et walitus määratumaid paberiraha hulkafti wälja annab, kindlasti teades, et ta oma wõlgast kudagi tasuda ei jõua, ehk jälle nii, et ta oma wõlgade jummat wõi maksatawa protsendi juurust wähendab. Ülepea

on riigivalitsused oma määratulate ja ükslugu kaswawate wõlgadega niisuguse õnneõngitseja seisukorras, kes kõigi lubatud ja lubamata abinõudega püüab omale raha mu-retseada.

Rahailma kõrgematel astmetel wiibijad tarwitawad samasugust wabadust, ehk küll pisut kitsamates piirides. Nimmust ajast on nad riigiwõimu ja seaduseandmist oma tööta sissetuleku suurendamiseks ning kaitsemiseks käsitanud. Keskaegade feodal- ja tsunfti-korraldustel oli politikaliste ja sõjalikkude sihtide kõrwas ikka ka majanduslisi eesmärki, nimelt see, kudas rõhutatud rahwaklasside käest aadeli ja tsunfti-meistrite kasuks wõimalikult rohket tööta sissetulekut saaks wõita. Ja tänapäewal jõutakse sellesamale eesmärgile põllu- ja wabrikutöö saaduste peale pandawate tollimaksude, wäljawee prämiate ja maksudest wabastamise läbi, kuna hõlbutuse saajad ise tülikast kokkupuutumisest furnatawatega wabaks jääwad.

Alga kõrgematel seltskonna kihritel on isegi lausa majandusline tegewus paljudest kütetest waba, millega seadus ja kombed alamate rahwaklasside tegusi kõidawad. Suurpõllupidajad, suured rahamehed, rikkad äriomanikud langewad wäga wähesel mõõdul oma kaaskodanikkude kõlb- lise ja õiguslise kohtumõistmise alla. Need wägewad, kelle mõju kõige kõrgematesse seltskonnakihtidesse ulatab, on juu- relt osalt ise nende otjaste loojad, mida awalik arwamine nende tegude ning olemise kohta ütleb, ja sama wähe on neil nuhtluseseadust karta, sest selle arwamised kuritegude kohta on enamasti wanal ajal, lihtsate olude keskel kuju- nenuid. Suhtubgi kaelakohus oma kätt korraks neisse kõr- gematesse waldadesse sirutama, siis näitab asjaolude peensus ja keerulsus, kurjategijate kawalus ja osaw kaitse- mine õige warsti, et praegune kuritegude karistamise kord ainult lihtsamate warguste ning pettuste kohaselt on wal-

mistatud. Ja siisgi oleks just kõrgemate sihtide peale, mille hulgas võitlust töötada siisjetuleku omandamiseks enamasti peetakse, tugewat kõlblist ja kohtulikku rõhumist väga tarwis.

Nii näeme ka siin, et kõrgemad jeltskonnakihid wõiwad oma ahnusetungisi ilma mõjuwate takistusteta rahustada, ja et ühiskondlised wõimuolud ainult nõrkadele majanduslist enesetalgamist wõi, teiste sõnadega üteldud, omakafupüüdmast peale sunnitwad.

Kaheljas peatükk.

Sugulik puhtus.

Buddha ja katoliku usud peawad suguliku puhtust wooruste esimesesje ritta asendama, sest nende koguduste juhtijad, preestrid ja mungad, elawad sugulikus puhtuses, wõi wähemalt peawad nii elama. Protestantism, mille asutaja mungatootusest hoolimata oma Rättega abielusje heitnud ja kauni hulga lapsi sünnitanud, ei tohi suguliku puhtust iseenesest enam woorujeks tunnistada, aga ta nõuab, et sugulik ühinemine ainuabielu piirides sünniks. Veel kaugemale minnes leiame islami, mis otse meeste-usk on ja mille asutaja Muhamet Iodewat suguliku elu elas; selle poolehoidjad ei suuda enamasti arugi saada, kudas suguliku puhtust wooruste hulka wõiks arvata.

Usulikkude morali-süsteemide lahkuminefuteft hoolimata on sugueluline kõlblus ikkagi ühiskondliste wõimuolude kohaselt kujunemas. Sellepärast wõib väga kergesti juhtuda, et mõne katoliku usku rahwal, kus preestrid puhtust ülis-

tawad ja neitsit Mariat kummardawad, suguelu palju wiletšamal järjel on, kui näituseks mingil muhamedlaste maal, kus prohwet usklikkudele iſegi paradiiſis neidusi armastuse lõbu andjateks töötab.

Wähe mõju on ühiskondlistel wõimuoludel nõndanimetatud romantilise, luuleliku armastuse peale, mis wanadele greeklastele ja roomlastele, ning Idamaa rahwastele veel praegugi wõõras on, mis aga ristiusuliste rahwaste seas keskajast peale kasvama hakkanud. Selle tuumaks on nõue, et mehe ja naise wahekorras armastuse loomulik eesmärk, sugulik ühinemine, aatelise, wastastikku meeldimise eest taganegu. Luulekunst on romantilist armastust lugemata hulga laulude läbi kõrgeks kiitnud, just niisamati kui ta nii labast ning kahjulikku tegewust, nagu wiina- ja õllejoomine, joogilauludes ülistab ja meeldiwaks teeb. Romantilise armastuse puhul on tujukä, suggestioni läbi juurendatud tundmuslega tegemist; sellepärast jääb tõſise elu wõimukandjatel tema peale mõjumiseks wäga wähe mahti.

Kuid romantilise armastuse kõrwal woolab ka lai jõgi sugulikku kõlwatust, mis täitsa ühiskondliste wõimuolude walitsuse all seisab. Wõib ütelda, et iga ühiskondline wõim, olgu tema aluseks rikkus, ehk politikaline, usuline wõi majandusline mõju, ifka omakoohase hulga sugulikku kõlwatust jünnitab. Nii oli wanade roomlaste juures teatawaks asjaks, et peremees enda naisorjasi suguiha waigistamiseks tohtis tarwitada; pisut tähelpanemist ärataſiwad need juhtumised, nil peremees meesorjasi wastu nende tahtmist loomuwastase kõlwatuse jaoks tarwitas, aga sedagi ei katsutud mõjuwalt keelata. Samasugune seisukord kestis keskajal pärisorjade pidamisega ühenduses edasi, ja tihenes paiguti koguni nõndanimetatud „esimese öö õiguseks“ (jus primae noctis). Aga ka meie ajal on äripidajate ning tööandjate wõimus — ehk küll endiste orjapidajate õigustege wõrrel-

des märtsja vähemaks jäänud — veel juur küllalt jama-
laadiliste korratuste loomiseks. Ulepea võib iga rikas,
felle iha just romantilise armastuse mõttes üheainsama naiste-
rahwa peale juhitud ei ole, omale veel tänapäew
niipalju suguhimu täitmist osta, kui ta iganes ihaldab.

Kõik need sündmused jääwad uurimise eest warjule;
nende rohkest ei saa ka armustiku abil määrata. Kuid
kõdanliste ja kriminal seaduste edenemise käik tunnistab sel-
gesti, et rikkad ja wägewad meiegi ajal seadusliku abielu
eel ja jooksul õige rohkesti waba sugulikku läbitäimist waeje-
mate naisterahwastega peawad. Küll on pärisorjus ja
muud sarnatsed walitsemise laadid, mis warematel aasta-
sajadatel sugulikku kõlwatuje hulka rohkestiwad, ära lõpnud,
aga selle eest on uuemad seadused aegamisi kõiki tõukeid
kõrwale saatnud, mis waremalt suguiha waba rahus-
tamist raskendasiwad. Usjata tõstsin ma Saksa keisri-
riigi uue seadustekogu harutamise puhul nõuet, et
üks oja neist tõketest jälle maksma pandaks ja
sellega näidataks, et mitte ainult rikaste warandusliku ka-
jusi waeje eest, waid ka waeje sugulikku puhtust rikaste
kallalekippumiste wastu püüatse kaitsta. Minu kaebtuste
peale ei antud wastust, ja minu ettepanekud, mis suguliku
elu kohta käiswad, jäeti seadusesse üles wõtmata¹.

1) Wõrdle: Menger, Das bürgerliche Recht und die besizlo-
jen Volksklassen; 3 trükk (1904), nr. 17—27; uus riigiõpetus II, 14.

Üheksas peatükk.

Kõrkus.

Meie ühiskonna võimukorraldus, mis waranduse, mõju ja hariduse peale põhjendatud, kumab ka ühiskonna liikmete waimus wastu ja sünnitab neis oma jeltskondlise seisukorra tundmist. Seda tunnet võiks seisukoha tundmuseks, seisukoha teadwuseks nimetada. Kui kergelt seisukorra tundmus ühele ehk teisele poole liialdustesse kaldumas on, paistab jellest, et Saksa keeles (ka Eesti keeles) ainult tema kohaste ebarvuste, kõrkuse ja alanduse tähendamiseks jõnu leidub.

Kui seisukorra teadmus tõsijest ühiskondlisest olukor-
rast kõrgemale tõuseb, siis on meil kombeks kõrkusest kõneleda. Seda tuleb ülesronimisest, meie ajal kõige sage-
damast ühiskondlisest haigusjst, hoolega lahuse hoida. Üles-
ronimiseks (Strebertum) nimetame seda, kui keegi püüab kõr-
gemat paika ülekohustuste ja kombewastaste abinõude waral
tõesti kätte saada. Kui aga ijeteadmus ühiskondlisest olu-
korrast madalamaks langeb, siis on meil alandusega
tegemist. Püütakse alanduse läbi väliseid kasusi kätte saada,
ijearanis wägewate isikute jõbrust wõita, siis muutub alan-
dus orjameeliseks.

Kõrkuse kõige hirmsamaks liialduseks on küll nõnda-
nimetatud tsäsarite hullustus, mille kohta Tsäsarite sugust
Roma keisrite hulgas, Tiberiusest kuni Neroft saadik, kõige
kuuljamaid näituseid leiame. Teatawasti kaswab kõrkus
kõige juuremaks just neil, kes alamate astmete pealt kõrgele
on jõudnud; alamate seisuste agar edasipüüdmine ühineb
neil kõrgematele omase ijeteadwusega. Julius Tsävari jugu-
fond oli ka tõesti jarnane, madalusest tõusnud. Wisaks tuli,
et Roma keisrite wõimus oma riigis ilma mingi kitsendu-

seta ja väljaspool ilma omavääriliste mõistlejateta oli. Meieaegsetel isevalitsejatel, näit. Vene keisril ja Türgi sultanil, ei või sarnast iseteadvuse tõusmist kergelt juhtuda, sest neil leidub alati niisama vägewaid ja vägewamaidgi väliseid waenlaseid. Üksikuid juuruse hullustuse jälgesi leidub peaaegu kõigi väga rikaste ja väga võimukate isikute juurest; nende juurest, kes ilma vastutust kartmata võivad mõndagi teha.

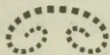
Sarnasele kõrgusele ei või kõrkus ülemates ja keskistes seltskonna kihvides kunagi tõusta. Siin aga ühineb kõrkusega tihti püüe, teija oma tõsise seisukorra kohta efsiarvamisele jaata; suurem osa inimesi tahavad, et neid rikkamaks, vägewamaks, kuulsamaks ja rohkem harituks peetaks, kui nad tõesti on. Rohke hulk õnnetusi ja wiletust, mis kõrgemaid ja keskmiisi seltskonnakihtisi tabab, tekib just sellest tungist.

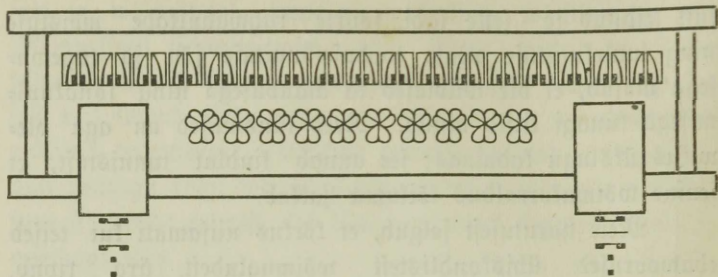
Weel häwitawamat mõju ühiskonna tähtsamate husswide peale awaldab ülesronimise tung. Sagedasti küll on sotsialistide kirjandus wihast, ei mingi abinõu eest tagasihokkuwat mõitlust rikkuse kättepuudmijel kujutanud ja hukka mõistnud. Ent samasugust edasirühkimist ja tungimist wõime seltskonnas ka kõigi muude himustamise wääriliste waranduste poole näha: mõjukate ja kasutoowate ametite, rikka abikaasa, kuulsuse ja wälise au poole püüdmiijel. Jah, isegi keskaja pühade alandus ning enesetalgamine oliwad ehk jagedasti ainult ülesronimise tungi peale põhjenemas, sest filmatorkaw wagadus andis siis seltskonnas juure tähtsuse ja mõnedgi pühad tõusiwad rahwa filmis paawstidest ning piiskoppidest kõrgemale.

Ragu wäheste rikkuse eeltingimijeks juurte hukfade waesus on, ei wõiks ka kõrgemate klasside kõrkus püsida, kui alamad klassid neile sellekohast alandust üles ei näitaks. Kuna wõimukorraldus aastasadade kestwusel pühit-

just leidnud ja selle läbi suurte rahvahulkade mõistuse ning luulekujutuse peale loodusesünnituse jõu ja tugevusega mõjub, ei ole viimased ka alandusega ning sõnakuulmisega kunagi kitsid olnud. Need tundmused on aga olewikus ükslugu kadumas; jee annab kindlat tunnistust, et jenne wõimuforraldus kõikuma hakkab.

Meie harutusest selgub, et kõrkus niisamati kui teised ebaroorused ühiskondlistest wõimuoludest ära ripub. Mida kaugemale kõige kõrgem ja kõigi madalam seltskonnatühid üks teisest jääwad, mida rohkem nende wahet kunstliste tökete ja kraawidega katsutakse täita, seda juuremaks peab ka kõrkus ühes kõigi oma tagajärgedega kaswama. Päriskumalus oleks, walitjeweatele klasfidele mõistlikku olekut wõi koguni alandlikku meelt jutlustada, kuna kõik seltskonna korraldus nende waimu hoopis wastupidistele omadustele juhhib. Minult siis, kui korda lähelks mitte ainult riiki, waid ka rahwamajandust, teadust, kunsti, j. o. terwet seltskondlikku elu demokratilise waimuga täita, wähenelks kõrkuse wõimupiir märkka. Juba tänapäew on tal demokratlistes wabariikides palju wähem aset kui aristokratlistes sõjamäe-riigis.

Kolmas raamat.

Kõlblise olukorra parandamisest.

Esimene peatükk.

Sisesejuhatawad märkused.

Rõõm, mida ma eelmistes peatükkides üleüldise inimestefugu ja iseäranis Euroopa kultura rahwaste kõlblisest seisuforrast kujutanud, ei ole sugugi röömustaw. Meie oleme näinud, et wõimus ja kõlblus — niihästi ühiskondade kui ka üksikute kõlblus — lähedas ühenduses seisawad. Küll on alati inimeste karjast üksikuid aujaid ja pühasi ilmunud; need katsusiwad walitsetawatele wõimuoludele wastu panna ja elu iseenda kõlbluse-aadete kohajelt üles ehitada. Aga inimeste tegevus, nagu ta suurte hullkade juures ilmub — ja ainult sellega on meil kõlbluse teaduslikul uurimisel tegemist — seisab igal pool ühiskondliste wõimuolude käpa all. Kui siis tahetakse inimestefugu kõlblist olukorda parandada, peab kõige pealt küsima, misjuguseid wõimufandjaid kõlbluse tõstmiseks muutma peab ja mis sihil.

Enne selle küsimuse käsitle wõtmist tahan ma wane-

maist ajast mõningaid tähtsamaid kõlbluse parandamise katseid waadata. Kõlblus ei ole mitte riigivõrre ja seaduse kumbele ruumi ja aja läbi piiratud; igasugune katse, mis tema parandamiseks ette võetud, mõjub vähemalt aatelistelt terve inimestesugu kohta. Sellepärast ei ole ühelgi inimesel kõrgemat sihti leida, kui kõlblise olukorra tõstmiseks töötamine on. Seft mis on kuningad, riigimehed, wäeülemad, kõif mehed, keda igapäewane müra teiste seast wälja tõukab, selle kõrgusega wõrreldes, kus Buddha, Kristus, Muhamed ja Konfutse inimestesugu edenemise käigus wiibivad?

Kõlbluse uuendamiseks on kaks tähtsat abinõu: kõrgema kõlbluse jutlustamine ja ühiskondliste wõimuolude muutmine. Iga usuline ja mõtteteadline morali-süsteem peab ühte wõi teist nende abinõude hulgast tarwitama. Ma katsun selle nõude peale nimelt kolme suurema usu — buddhismuse, ristiusu ja islami — juurest seletust otsida?

Islam, suurte uskude hulgast kõige noorem, katsub peaaesjalikult wägivallega oma eesmärgile jõuda. Juba Muhamed oli peaaegu ainult riigimeheks ja wäeülemaks, ning tarwitas jutlustamist wäga wähe; tema järeltulijad on alati ühes käes korani, teises mõõga hoidnud. Kuid nende püüd oli ainult, islami seniste uskude asemele seada; wõidetud rahwaste kõlblise olukorra parandamist wõimuolude muutmise waral ei tulnud neil mõttessegi.

Kristus ja tema ligemad järelkäijad tarwitasiwad oma õpetuse laialilaotamiseks ainult jutlustamist, mitte poliitilise ja sõjawäelise wõimu abinõusi. Kuni Konstantin I. walitsuse ajani (306—337 pärast Kr.), mil ristiusk Roma keisririigi wägewust omale abiks sai, oli wäewalt kurnes oja kõigist Roma riigi elanikkudest õpetamise ja jutlustamise waral ristiusule wõidetud. Sellest ajast peale astus wägivald ristiusu laialilaotamisel esimesele paigale. Järg-

mise aastasaja jooksul fundis ristiusuline valitsus teised üheksa kümnendikku riigialamatest ristiusku tunnistama; kes õpetusele alla ei heitnud, sai fundmust maitseta. Hiljemastel aegadel, kui ristiusk Euroopa põhjapoolsetesse osadesse ja 15. ning 16. aastasadadel Amerikasse tungis, olivad ka sõjad ja riiklised fundimise abinõud tähtsamateks usu laialilaotamise tugedeks. Aga just nagu islami edendajad, ei tahtnud ka ristiusu laialilaotajad oma vägivalla läbi mitte kõlblust kõrgemale tõsta, vaid püüdsivad ainult kiriku ja temaga ühenduses viibivate riikide võimu laiendamist.

Selle eest on buddhism, suurte uskude hulga kõige wanem, algusest kuni jeniajani üksnes waba ümberpöörmise põhjusemõttest finni pidanud. Ta ei ole ennast ristiusu kombel lugemata kordagi „armastuse usuks“ nimetanud, waid on alati sellekohaselt toimetanud. Õiglase uhkusega wõiwad buddhalased tõendada, et nende usu laialilaotamiseks ei ole kunagi sõdagi peetud, ega muid kolemaid tegusi tehtud. Muudugi wõis buddhism, mis igajuguse wägivalla tarwitamisest eemale hoiab, ka kõlbluse tõstmisel ainult jutlustamise peale loota; ühiskondliste võimuolude muutmine käis tema tegevuse piiridest üle.

Ristiusk ja islam on oma laialilaotamiseks lugemata hulga wägivallategusi korda saatnud, aga ühiskondlised võimuolud ja nendega ühenduses seiswat kõlbluse olukorda jätsiwad nad puutumata. Politikaline võimufordus, omandus, seisuste wahed ja kõik muud ühiskondlised võimuolud jäeti muutmata, aga siiski pandi imeks, et sellest wale, ahnus, kõrkus ja sugueluline kõlwatus wälja kaswasiwad. Küll katsusiwad nad jutlustega kõlwatuste wastu wõidelda, nende asemele sellekohaseid wooruseid soowitades, aga tagajärg oli niisama wahene kui mehel, kes tulepurtskawat mäge manitsema hakkaks, et ta ometi nii

palju kurja ja hävitust ei teeks. Põhjuseid, miks nende käge usu teguviisid võimu ja kõlbluse küsimustes nii suuresti üksteisest lahku läksiwad, tahan ma mõne iseäranis õpetliku näituse juures seletada.

Teine peatükk.

Ristiusu kombeõpetus.

Usulooja seisukoht on ikka suurte raskuste ja hädaoh- tudega piiratud. Ta tahab uut usku luua ja peab sellepärast wana usu preestrite waenlaseks saama. Ta peab aga ka kõlbluse tõstmist püüdma, sest paljas dogmade ja usukom- bete muutmine ei meelita veel inimesi juue usu wastuwõt- misele. Peab ta oma ülesande tõsijeks, siis on ta sunni- tud võimuolusi muutama wõi muuta püüdma; selle läbi saab ta riigiametnikkudele, kui ühiskondliste võimuolude kaitstajatele, kõige kurjemaks wastaseks. Need hädaohud on nii juured ja nii selgesti nähtawad, et uute uskude loomist õige harwa ette wõtakse, ehk küll isikule, kellel jee õnneks läinud, jumalik wõi wähemalt pooljumalik kummardamine osaks saab.

Mõlemil juhul oli wististi Kristusel kõige juuremate raskustega wõidelda. Waimulikud elus oli temal märat- sew, hästi organiseeritud preestrite seisus wastaseks, ja ühis- kondlikes küsimustes pidi ta Roma riigi määratumat wõimu arwesse wõtma. Buddha, ise kuninga poeg, leidis killus- tatud, jõuetuma preestritekogu eest, ja Muhamedil läks õn- neks, warsti peale prohweetiameeti alustamist ka politikalist

wõimu kätte saada; mõlemad jaiwad rohke au sees wanaks elada, kuna Kristus õige noorelt ristipuul pidi surema.

Kristus aimas neid hädaohtusi õieti ja katsus neist kõrwale hoida. Et Juudi wagadlastega paremini läbi jaada, seletas ta otsekohe, et ta ei ole tulnud Mojeje seadust ära kaotama, waid jeda täitma; ta suurendas koguni seaduse tähtsust mõõduta tõendamisega, et maa ja taewas hukka lähel, enne kui „käsu-seadusest“ üksigi täht kaob¹. Terwerisiuusu edenemiselugu on jeda tõendust ümber lükkamas, aga ka Juuda waimulikud ülemad ei lastnud ennast Teejuse lõpufihi asjus petta.

Kristus on aga ka — ja see just jääb meie tähelepanemise wääriliseks — selleaegsete ühiskondliste wõimuolude wastu kõigejuuremat ettewaatust ja tagasihoidmist ilmutanud. Ta andis ainult üleüldisi eeskirjasi ligemisearmastuse (II, 4) kohta; eeskirjasi, mis ristiuisu algusest saadik mitte kunagi ja mitte kusagil üleüldiselt maksuma pole hafanud, ja mida ainult mõned üksikud pühad isikud ligikaudselt täita jaksasiwad; aga niisugustest õpetustest ei hooli kõige waljemadgi walitsejad, sest nad peawad neid tühisteks ja mitte kardetawateks. Selle eest jättis ta walitewaid wõimukandjaid, ja nimelt waranduslist korraldust, hoopis armustamata, kuigi wastolu soowitawa ligemise-armastuse ja nende wahel tema filmade eest warjule jääda ei wõinud. Ja kõige tähtsamat korraldust, Roma ülemwalitjust Juudamaa üle, on Kristus tuntud tollimaksu looga ja oma ütelusega: „Andke keisrile, mis keisril jaada, ja Sumalale, mis Sumalal õigus on“ (Matt. 22, 21) otsekohe õigeks tunnistanud. Mingi siiski oli roomlaste kurnaw ja rõõwija walitus ligemiste-armastamise käsule kõige karmimaks wastandiks; mõnikümmend aastat peale Kristuse surma tihutas

¹ Matt. 5.; 17 Luka 16, 17.

see juutisi mäsju tõstma, wististi kõige werisemat mäsju terve ajaloo festwusel.

Rahblemata tekkisiwad need kõikumised Kristuse õpetuses just selleaegsete wõimuolude mõjul; osalt tuleb neid ka tema nooruse süüks panna, sest noor inimene on ikka fergemalt kui aeglane wana walmis enda kõlbluse aateid piirita kõrgusele ajama. Kristifoguduse usu järele on Kristus õpetaja ametit kolmekümnendama ja kolmekümnekolmandama eluaasta wahel pidanud; wõib ka olla, et ta nooremalt weel suri, sest suurem osa wanu piltisi kujutawad teda habemeta nooremehena. Selle wastu suri Buddha 80, Muhamed 61 aastafelt; mõlemad wõisiwad oma kõblifit pärandust nii küpset ja täielikult forraldada, kui nende loomuannid ja ajalooline seisuford seda üleüldse lubasiwad.

Gelmistel lehtedel oleme näinud, et ühiskondlifed wõimuolud inimeste kombeid määrawad; päris imekspanemise wäärt oleks, kui ka kombeõpetus sellesama mõju all ei seisaks. Tõesti lasseb suurem hulk kombe ja kõlbluse õpetajaid seda mõju selgesti tunda; tähtjad ja agarad on nad üleüldiste põhjusmõtete sõnadekõlinas, kuid arad ja tagasihoidlifud üfsikute wooruste ja ebawooruste harutamisel, ehk küll ainult wiimane tegelikus elus midagi tähendab. Hulga käepäralt olewate näituste seast walin ma ainult Kanti kombeõpetuse, sest see olewat Sakfjamaal teoretifiselt ja paljude arwamise järele ka tegelikult rohkesti mõjunud.

Kolmas peatükk.

Kanti kombeõpetus.

Mõtteteadlaste hulgast, kelle töödes eelpool kujutatud vastolu kombeõpetuse üleüldiste põhjusemõtete ja nende tege-
geliku tarvitamise wahel selgesti wälja paistab, on ijeäranis Kant nimetada. Ta seisis kassijalu Rousseau ja teiste Prantsuse rewolutsiooni eelkäijate käreemeelsete teoriatega keskel, aga ta pidi ka aristokraatlikel Preisimaal, waljude kuningate Friedrich II. ja Friedrich Wilhelm II. walituse all elama ja töötama. Sellest tittsifusest katsus Kant nii peajeda, et oma morali kõrgemaid põhjusemõtteid wäga auwäärilisteks ja ligemisearmastuse kohajeks tegi, aga kõlbluse ja seaduse üffikuid osasi oma kodumaa wõimuolude kohajelt arendada katsus.

Terwe kõlbluse kõigekõrgemateks põhjusemõteteks seab Kant järgmised kolm ütelist: 1. Mis ja teed, tee nii, et sinu tegewuse juhtmõte ka üleüldijeks seadujeks wõiks jaada; 2. toimeta ainult niijuguse põhjusemõtte järele, mille läbi ja ka tahta wõid, et ta üleüldijeks seadujeks jaaks; 3. toimeta nii, et ja inimestejugu nii hästi sinu enese kui ka teiste isikus alati ühtlasi otstarbekes, aga mitte ainult abinõuks, tarwitad.¹

Waewalt wõib inimeste kooselamisele kõrgemat sihti määrata, kui nende kolme, ijeäranis aga just kolmandama juhtmõtte läbi sündinud, sest ainult anarhismus, mille puhul kõik riikline tegewus kodanikkude wabade lepingute peal põhjeneks, juudaks tõesti jellele eesmärgile jõuda, et ühtegi inimest ainult abinõuks teiste otstarbete kättepüüdmiisel ei

¹ Waata: Kant, Grundlegung zur Metaphysik der Sitten (1785. a.), Iht, 20, 44, 53; Kritik der praktischen Vernunft (1788), § 7.

tarvitataks. Iga junduslik riik, aristokratiline sõjaväeriik muidugi kõige ees, peab suuremate või vähemate rahvahulkade kasu, isegi nende elu ja terwist, mõnesuguste otsuste heaks ohwerdama. Isegi sotsialistlikes tööriigis, mida küll üksigi klassi-kasu ei juhi, peab walitsus wäikest kodanikkude hulka wastifutele ja elufardetawatele töödele sundima.²

Waatame nüüd, kudas Kant omas „Õiguse õpetuses“ (ilmus 1797. a.), mille peale Prantsuse revolutsiooni sündmused ja nende tagajärjel Preisimaal tekkinud poliitikalised woolud kõige jügawamalt mõjunud, seda kõrget jeltskonnaideali täita püüab. Kanti arwamise järele on kuningal riigis ainult õiguseid, ja mitte ühte sunduslikku kohustust. „Rahwal on kohuseks, ülema walitsuse ülekohtuseid tegusi ka siis weel ära kanda, kui need liigrusumaks tunnistatud.“ Jah, Kant nõuab koguni, et alam ei tohi riigivalitsuse õiguste üle mõtlema, ega nende üle kahtlema hakata.³

Iga erapooletu arwustaja peab tunnistama, et riik, mille walitseja neid Nero ja Kaligula kohaseid juhtmõtteid tarwitaks, päris hirmuwalitsuse all ägaks. Sarnatjes riigis tarwitaks walitseja alamaid enese tujude ja himude rahustamiseks; aga ka tema ametnikud, soldatid ja muud eesõiguslikud seisused wõtaksiwad omale õiguse, weel nõrgematega niisama ümber käia.

Mõistuse nõudeid agarasti Friedrich Wilhelm II. walitsemise juhtmõtetega ühte sünnitades unustab Kant hoopis ära, et tal kõlbluse metafüsika kirjutamise käsil on, ja tarwitab tõendusit, mis jelle teaduse seisupaigalt täitsa sündmata. Näituseks olgu Kanti seletus, nagu püüaks rahwaasemifud parlamendis endale ja oma sugulastele häid kohwasti riigiteenistuses, aga ei hooliks rahwa kasude eest seis-

² Menger, Uus riigiõpetus, I, 11; II, 7.

³ Kant, Rechtslehre (1797), § 49. Waata ka eespool II, 5.

mihest suurt. Muidugi ei ole Kant seda parlamendilise olu-
 forra hukkamõistmist mõistuse juhatusel üles leidnud, waid
 oma aegsetest wanameelsetest lehtedest, mis niijama hästi kui
 nende järeltuljad praegusel ajal parlamentarisemuje warju-
 külgesi palju terawamalt näewad kui wõimuesitajate kuri-
 tegusi.

Gelmisest harutusest paistab, kui wähe kõik suured
 kõlbluse põhjusemõtted tähendawad. Kes teistele inimeste
 jõuü üle käiwaid nõudmisi ette paneb, äratas ikka kahtlust,
 et ta ise ka mõõdukate kohustuste eest tahab põgeneda. Kõll
 ei tohi meie Aristotelesjega koos ütelda, et kõlblus olewat
 kesktee kahe wastupidise liialduse wahel, aga kõlbluseõpetaja
 peab oma nõudeid nii seadma, et isegi keskmise jõuga ja
 enesewalitjusega inimesed neid täita jõuawad. Maailma
 walitsejaks ei saa mitte kangelaste ja pühade kõlblus, waid
 kõlblus, mis keskmistele igapäewastele inimestele määratud.

Reljas peatükk.

Hauatagune elu.

Tähtsam lahkumine uuemate mõtteteadliste morali-
 süstemide ja suuremate usutunnistuste (buddhismuse, risti-
 usu ja islami) wahel ilmub just nende kujutusdes tulewase,
 hauataguse elu üle. Uuema aja mõtteteadus, mis enam-
 vähem asjaliku äranägemise peale toetab, ei tunne haa-
 tagust elu; isegi Kant, kelle mõtteteadust õigemini mõistuse-
 usuks mõiks nimetada, lepib seega, et ta hinge juremataks
 tunnistab, aga ei hakka tema seisukorda hauataguses ilmas

ligemalt harutama. Selle eest valmistavad nimetatud ujud õige täieliku kujutuse hinge tulewaseft elust, ja searwad hinge elujärke inimese maapealsete tegudega lähedalt ühendusesse. Rahwaustudest on nad nii kaugelt ijeärallised, et usuloojad oma ligemate abilistega on neid kindla ärakaalumise põhjal kawatfenud ja hiljemalt oma kõlbliste eesmärkide kättepüüdmisel tarwitanud.

Lootus tulewase elu peale, milles inimeste maapealne jaatus õiglast tasumist leiaks, on tähtsamaks põhjuseks, mis kõrgemad wõimumedel alati usufi ja nende laialilaotamist ebendamad. Ja mida terawamaks wastandid seltskondlistes wõimuoludes lähewad, mida suuremaks nõrkade ja kurnatute arw kasvab, seda tarwilikum paistab tulewane elu olema.

Ja siisgi toetab see laialdane arwamine eksituse peale. Tulewase elu lootus kaob nii udusesse kaugusesse, et ta inimeste tegude peale kudagi suurt mõjuda ei jaks. Enda arwamisele tõendusft leiame sellest, et nimetatud kolm usku wooruse eest tasuks hoopis wastupidiseid elutingimisi tõotawad. Kristiusft ja islam pakuwad temale igawest õnnistust — olgu see nüüd Muhamedi harem-paradisist, rohkete jõõkide ning jookide ja kaunite neidude keskel, wõi pisut ühelaadilisesmas ristiusu-taewas. Buddhisumus tõotab aga wooruslikule rändajale, peale selle kui ta hing lugemata kordasi maa peale jündinud, igawest häwinemist, nirwanat. Kui igawese elu lootus inimeste tegude peale tõesti nii rohkesti mõjuks, nagu wägewate enesearmastus jagedasti selektab, siis peaks kõlblus ühe wõi teise usu tunnistajate hulgas ammu kustunud olema.

Üleüldiselt waadates on kõlblus tulewase elu kujutuste mõju alt õige waba. Inimeste tegewus suuremates hulkades seisab ühiskondliste wõimuolude walitsuse all; ainult wäga wäike kogu wagasi juhhib oma tegufi taewas jaadawa tasu ootusel. Kuni 17. aastajaja lõpuni oli usk-

lit meel nii laialdane, et eelmine, politikalijelt wäga täht-
jas seadus warjule jäi. Müüd aga on terwes Europas
lõpmata hulk haritlasi ja jotsialdemokratlastest töölijsi iga-
sugusest jumala=uskumijest ära taganenud, ilma et nad
kõlbluse asjus sugugi madalamal seijaks kui kõige uskliku-
mad kirikuskäijad.

Sellepärast ei maksa sugugi karta, nagu oleks usu-
liku tunde ja hauataguse elu lootuste wähendamise mõjul
ka rahwa kõlbluse langemist karta. Küll on kõigi kolme
usu kirikuwalitijused kuni tänapäewani kõlbluse kasuks roh-
kelt mõjunud ja nende otsekohene kõrwaleheitmine saadaks
juurt kahju; aga nende aset wõiwad teised wõimukandjad
wäga hästi täita. Ja wiimaks, kui walitijewaid wõimu-
olusi, iseäranis waranduste korraldusi, kõrgema kõlbluse
kohaseks muuta jaksatakse, wõib wäga kiiduwäärilist kõlb-
luse seijuforda kätte saada, kõrgemat kui waremalt kunagi
nähtud.

Wies peatükk.

Niejsche kombeõpetus.

Kuna kõlblus seltskondlijest wõimuoludest ära ri-
pub, on ta ka ise aegadel ja ise paikades ijesugune; kuid
ta ei ole siiski, nagu seadused, otse riigiwõimu sünnituseks.
Iga moraliõpetaja kujutab kõige rohkem oma aja ja oma
rahwa kõblilist oluforda. Europa ja Amerika ristiusulis-
tes maades on wõimuolud õige ühesarnatsjed; seega mak-
sab iga morali=üstem peaaegu täiesti terve Europa=Am=

rifa kulturarangi kohta. Mõnel juhtumisel võib ka budhhismuse ja islami kõlblusenõudeid tähele panna. Tahame aga veel kaugemale minna ja Herbert Spenceriga ühes ka harimata rahwaste kõblislt oluforda arwesse wõtta, siis jaame laialdase morali-aruusiku, mille lõpujäreldufeks teadmine on, et peaaegu iga tegewus, mida meie praegu põlgame ja hukka mõistame, kunagi ning kusagil morali-nõuete kohasels on olnud.

Praegune wõimuolude korraldus kannab enamasti aristokratlislt laadi. Siisgi ei wõi meie seltskonda mitte, nagu sagedasti tehakse, lihtsall walitsesjateks ja walitsesawateks, isandateks ja orjadeks jaotada; waid ta sünnitab all laiema, peall terawa samba, milles igauks ülemistega wõrrelles walitsesje alune, madalamate kõrwall jälle walitsesjeja on. Prantsesje rewolutsionislt algades on seda aristokratlislt wõimukorralduslt ja temaga ühendusesse olewat morali ükslugu lõdwendatud ja demokraatlisste osadega sesatud; ainult omandusesõigns on peaaegu ilma kõigutusteta püsinud. Uurija, kes meie wõimukorralduse ja kõbluse aristokratlislt iseloomu liiga toonitab, effib tulewiku wastu; ta tõendusjed lahkuwad siis meie seltskonna ja kõbluse edenemise sihtidest. Sarnane aristokratline siht on wiimasel ajal kõige selgesmini Friedrich Niejsche tõõdes ilmunud.

Niejsche on Preisi wõidufate junkrute mõttetark. 1866. ja 1870. aastatel saadud wõidud oliwad Preisi mõisnikkudele ülemäärast lugupidamislt wõitnud. Sellekohaselt oli Niejsche moraliõpetuste lõpufihiks, et nõrgad ja rusutud peawad tugewate rõhumislt waiselt kandma, ning rõhujaid pealegi kui kõrgemaid olewusi austama ja imesstama. Niejsche kõneleb isandate ja orjade moralislt. Kõrgem liik, isandad, wõtawat ainult loomusjundi ja ihasi oma tegude juhtijateks. Waesjed ja madalad peawad seniaegses mõttes morali alla heitma, oma tegusi heaks ning halwaks lastma

hinnata. Vigemalt määramata jäetakse, misjagused inimesed isandate-morali omaks võtta tohivad; Niebjsche näib arwama, et kõik rikkad ja wägewad, oma waimuandidest ja iseloomust hoolimata, nende hulka kuuluvad. Páris teenri kombel kujutab ta isandaid aatelisteks, walguse-kujudeks kuna orjad, kelle hulka ta isegi párijalt kuulub, tema meelest arad, salatigedad ja kättemaksuhimulised olewat.

Sulafemeeljsuse tuhinas unustab Niebjsche täiesti, et tema otjekohesus „isandate“ tuludele kõige suuremat kahju jaadab, just niisamuti kui Macchiavelli „Principe“ kujutused kuningatele rohkem kurja on teinud, kui ühegi teise kirjamehe süüdistamised. Seit isandad ei ole kaugeltgi nii õiglased ja wahwad, kui Niebjsche kinnitab; aga nad on ikka ja alati oskanud, orjade filmi endi eesõiguste suuruse ja ulatuse kohta pimestada. Ma tuletan ainult seda meelde, et wägewad enamasti igal pool töotanud on, orjasti seaduse ees enesega ühewääriliseks pidada, neile kõiki ametisi ja teaduseid kättesaadawaks teha, oma peale orjadega ühesuurust maksukoormat võtta jne.; ent tegelikus elus ja kõrwaliste, tähelepanemata jääwate määruste läbi on kõik need kaunid põhjusmõtted lausa wastupidiseks pööratud. Sarnatseid näituseid mõiks sadade kaupa kõigist õiguse ja morali osadest ette tuua. Ja neile ettewaatlikkudele ning kawalatele, kes oma saladust kõige suurema hoolega warjasiwad, paiskab Niebjsche otse näosse, et nad peale oma kasu ja himude mingit muud seadust ei tundwat.

Niisamuti eksib Niebjsche, kui ta ristiusu tärkamist ja mõitu mõitlemiseks Roma ja Juuda, kõrge ja madala meelte aristokratlise ja demokraatlise kõlbluste wahel tunnistab. Ristiusu kirik on keiser Konstantini ajast (306—337. a. p. Kr.) peale — sellest ajast, mil ta mõiduse peasis — ikka isandate meelepäralist politikat püüdnud ajada ja kõiki siit maailma warandusi püüdnud, kuigi ta esialgselt alanduse,

maailmast põgenemise ja enesefalgamise õpetusest nagu kafu-
litust kättegi finni pidas. Paawstid ja piiskopid, targe-
mad kui see Baseli ülikooli üli-inimline profesforikene, tead-
siwad väga hästi, et isandate morali awalikult tunnistada
ei tohi, siis langeb ta warsti rahwahulkade tormitsemise
all. Weel tänapäewal on Roma paawst elawaks tunnis-
tuseks isandate ja orjade morali ühendamise kohta: ta kan-
nab küll kolmekordset krooni peas, aga nimetab ennast siiski
„Issanda julaste julajeks“ (servus servorum Dei).

Isandate morali on sagedasti küll tegelikult tarwita-
tud, aga mitte kunagi pole wägewad teda awalikult tun-
nistanud; seega ei ole ta ametliku kõlbluse osaks tõusnud.
Wististi kõige tähtsamaks näituseks kindlasti määratud
isandate kõlbluse kohta on endise Japani sõjawäelise mõis-
nikuseisuse rüütli-moral. Aga see ei olnud mitte Nietzsche
õpetuse jarnane karmi enesearmastuse ülistamine, waid õig-
luse, ohwimeelsuse, nõrkade peale halastamise õpetus; selle-
pärast on ta ka Japani rahwa poolt üleüldise kõlbluse alu-
seks wõetud.

Ei maksa imeks panna, et isegi kõige agaramad isan-
date morali poole hoidjad seda õpetust hoolega warjata püü-
awad. See on kindlaks tunnistuseks käesolewa raamatu
juhtmõttele, et wõimus inimesi üleüldise ebaroorustele ki-
hubab. Kui siis kõlwatustele tõsiselt kere kallale tahetakse
kippuda, siis peab ühiskondlisi wõimuolusi nii kaugele
muutma, et neil nähtustel, mida kõlwatusteks nimetatakse,
tärfamise wõimalus ära häwitatakse. Selle küsimuse läbi-
katsumine olgu meil järgmiste peatükkide ülesandeks.

Ruues peatükk.

Kõlblise olukorra parandamisest üleüldse.

Enda seisukohalt peame ühiskonna kõlblust loomulikuks sündmuseks pidama, sündmuseks, millel ühiskondlised võimuolud põhjusteks ja inimeste tegemused tagajärjeks on. Inimeste vouruseid ja kõlwatusi tuleb niisamuti waadelda, kui paratamata loodusesündmuseid, ilma imestujeta, aga ka ilma kõlblise pahameeleta. Neile aga, kes usuliku kõlbust imestavad, ehk kõlwatusi suure jälkusega hukka mõistavad, võime julgusega hüüda: Silmateendrid ehk lollid! Teie kaitsete praegust võimuolude korraldust ja panete imeks, kui sellest pettus, walewanne ja kõrkus tekkivad! Teie kaitsete praegust waranduslist korraldust ja tööta sissetulekuid ning imestate ühtlasi, et ahnus ja suguline kõlwatus jeltskonna elu ära kihwtitawad! Kõike seda tohite teie niisama wähe wõõrastada, kui seda, et surwine kuumus häwitawat äikest sünnitab.

Igal ajal elab wäike hulk ausaid ja pühasi, kes kõlbust oma tähtsama ülesandena harjutawad, kas usuliku tarwiduse sunnil, et enesele tulewas ilmas paremat paigakest muretseada, ehk ka iseenda kõlblise täiendamise sihil. Nende kõlbluse kangelaste juurest leidub, niisamuti kui kunsti, teaduse ja igapäewase elu suurwaimude juurest, mõndagi iseäralikku; kõlbluse nõuete mõju all seisawad nad rohkem kui harilikud jurelikud. Aga juured rahwahulgad wiibiwad ikkagi ühiskondliste seaduste all, mis määravad, et teatud võimuolude mõjul teatud arw abielusse heitmisi, sündimisi, kuritöösi ja ausaid tegusi juhtub.

Inimeste tegewus on küll olude külge köidetud, aga

tiisgi ei jäta meie rahwa kõlbluse tõstmise heaks töötamast. Meie peame ühiskondlisi võimuolusi muuta püüdma; muudatuste sihti määravad meie kõlbluse idealid. Näituseks ei hakka anarhismus, mis waba armastust suguelu lõpuliseks vormiks püüab, ühiskondlisi võimuolusi sugulise puhuse kindlustamise sihil muutma. Ja teaduslike ilmawaate poolehoidjad ei liiguta sõrmegi usuliku wagaduse tõstmiseks, ehk küll jeda keskajal kõige kõrgemaks wooruseks peeti. Võimuolude muutumist püüdes peame mõistlikult ja wiisalt toimetama, aga ilma kõlblise kelmimiseta ja wihasamiseta, umbes nii, nagu ehitaksime weewärkisi ja kanalisi, et nende abil elanikkude surewust vähendada.

Kõlbluse tõstmise juures ei tohi meie endile liiga kõrgeid tegelikku si eesmärki seada. Minult anarhismus, mis riiklisi ja seadusekohaseid wõimukandjaid peaaegu täitsa kõrwale tõrjub, wõiks oma kõlblusele kõige kõrgemaid ülesandeid seada. Juba sotsialismus, mis terwet riigiwalitust, kogukondlist omanduseõigust ja osalt koguni eraomanduse õiguseid alles hoiab, on sunnitud keskmise kõlblusega leppima. Ja need, kes praeguse seltskonna-korra tähtsamaid tuge si alles hoida püüawad, peawad igast suuremast kõlbluse tõstmise katsest lahkuma. Seft meie teame ju, et iga ühiskondline wõimukandja ka omakohase hulga ebawooruseid elule kutsub.

Ühiskondliste wõimuolude uuendamist, mis iga tõsi kõlblusetõstmise eeltingimiseks on, wõib kahel wiisil sündida. Esialt nii, et meie walitsewaid wõimukandjaid, mis kõbliste halbtuste loojateks on, osalt nõrgendame, osalt enda püüetele kohasemaks muudame. Teiseks wõime uusi wõimukandjaid luua, nimelt niisuguseid, mis ühiskonna kõlblusele hukatust ei saada, waid teda kõrgemale astmele tõstawad. Sellekohased ettepanekud tungiwad aga liig sügawal

praeguste ja tulewaste riikide sijnemisesse korraldusesse, nii et neid siin paigas ainult waga umbkaudselt wõib kujutada.

Seitsmes peatükk.

Rahwaharidus.

Rahwakool on enamasti kõigis Europa riikides waga tähtsaks, peaaegu kõige tähtsamaks politseiajutusaks. Seaduse järele ei ole ta mitte teaduste, waid usu ja kõlbuse õpetamiseks; s. o. ta ei õpeta kaswawale noorjuguile mitte kõige pealt tõtt looduse ja ajaloo sündmuste üle, waid kaitseb ühiskondlisi wõimuolusi. Wõimukorralduse kohaselt on katoliku usu maades kiriku, protestanti usu maades riigiwalitsejate kasud esimesele paigale seatud; waranduste korraldus ja eesõigustega rahwused, seisused ning erakonnad leiawad rahwakooli poolt mõjusat kaitsemist. Mitte koolilaste tulu, waid koolist wäljaspool seiswad wõimukandjad juhivad rahwakooli tegemust.

Mul ei ole mõttes, rahwakooli küsimust siin paigal pealiskaudseltgi harutada. Teen ainult mõne katkestatud märkuse, mis waremalt puudutatud küsimustega ühenduses seisawad.

Kui wõimukandjad, mida praegune rahwakool teenib, sotsialismuse walitsuse puhul (III, 9) kõrwale heidetakse wõi märksa nõrgemaks tehakse, siis jääb rahwaharidusele suur lõhe sisse. Seal kohas antagu põhjalikku õpetust kohustusetest, mis inimesel iseene ja järeltulejate wastu täita on (II, 9): esimesed leiakswad lapse- ja nooremehe-eas, wiimased hilisematel eluaastatel kasulikku tarwitamist.

Kohustustest, mis inimesel iseenele vastu olewat, tuleb lastele ja noortele inimestele terwijehoiu tähtsamaid osafi õpetada, nimelt otstarbekohast toidu, riiete ja korteri walikut, kehaliku puhkuse tähtjust ja töö ning puhkuse waheldamise tarwidust. Sotsialistline riik wõib oma noortele kodanikkudele jellekohast õpetust ilma kartuseta anda; aga praeguse ühiskondlise korralduse ajal ärataks see rahwa hulkades palju suuremaid nõudmisi, kui nüüd täita wõimalik. See osa rahwaharidusest oleks kahtlemata kõige mõjusam ja kõige tulusam; juba tänapäewal kardawad mitmed wagad hinged Jumalat vähem kui batfilluseid! Sa misjugune määratu tähendus üleüldisel ning põhjalikul terwijehoiulisele õpetusele saab olema, paistab juba sellest, et meieaegsed wiletsad terwijehoiulised korraldused on mõnes juurlinnas suremuse poole wäiksemaks teinud, kui seal warematel aastajadadel nähtud;¹ — see ühiskondliste olude parandamine on märksa suurem, kui kõik kiriku ja riigi headteod kokku.

Õpetus kohustest, mis inimesel oma ihuõhu vastu on, ei kõlba suguelu küsimuste pärast, mida seal puudutada waja, täitja laste kõrwadele; ta peab küpsema elujärgu hooletaks jääma. Nimetatud õpetuse juures tuleb kahe asja peale iseäraldi rõhku panna. Kõige esmalt peab suguliselt küpsedele noortelemeestele ja neiudele selgeks tegema, et laste sünnitamine otse kuritegu on, kui wanemad purjus olnud, pahatõbe ehk muid haiguseid põewad, mis laste külge wõiwad hakata. Kui sotsialistline riik, mõnede Põhja- ja Amerika osariikide sarnatselt, raskete päritawate haigustega inimeste paarihetmist otse keelata tahab, siis peab

¹ Aastatel 1800—1810 juri Wienis iga aasta läbistatu 710 inimest 10.000 elaniku pealt, aastatel 1890—1900 kõigest 226. Veel terawamalt paistab see wähe, kui minewase aastajaja kõigeparemat ja kõigepahemat aastat wõrdleme. 1806. aastal juri iga 10.000 inimese pealt 894, 1902. aastal kõigest 192.

ta sarnatje õpetamise cest aegjasti hoolitjema. Siis aga tuleb ära seletada, et ka täitsa terwed inimesed laste õigitamist wabatahtlikult kütjendama peawad, sest liig suur laste hulk teeb perekonna elu kütjituks ja wõib wiimati terwele ühiskonnale hädaohtu jaata. Sotsialistlikes riigis, kus kõigi elanikkude majandusline olukord enam wähem ühetaoline on, awaldataks sarnane õpetus palju suuremat mõju, kui praegustel oludel, mil koletumad olukorra wahed üleüldist õpetamist ühiselu kütjimustes peaaegu täitsa wõimataks teewad.

Kõigil neil juhtumistel ei ole meil ühiskondliste wõimuolude muutmisega tegemist, waid palja õpetamisega, sellepärast wõib kahtlust tõusta, kas see tegeliselst jätkab mõjuda. Meie teame ju, et ristikogudus on ligi kaks tuhat aastat waimustatud ligemisearmastust ja muid wooruje idealisi õpetanud, ent mitte kuigi suurt tagajärge kätte saanud. Kuid siin ei ole päris kõlblusega, ühiskondliste wõimuolude nõude alla heitmiseega, teiste heaks toimetamisega tegemist; meie kõnelesime tegudest, mis lausa enesearmastuse kihutusel peakiwad tärkama, kui aga inimene oma tulu ja tegude agajärge jõuab tunda. Meid teadmisi peab õpetus igale inimesele kätte muretjema.

Raheljas peatükki.

Politikalise wõimu demokratiseerimine.

Meie saime juba teadma (L6), et ühiskondade moral alati üksikute moralist madalamal seisab. Nastatuhandete kaup on usuloojad, kirikud, koolid ja perekonnad üksikute

kõlbluse tõstmiseks waewa näinud, aga ühiskondlise morali armustamist ei wõtnud nad ettegi. Alles suurest Prantsuse rewolutsionist algades tärkas paljudel kultura rahwastel wõimalus, ühiskondlisi asju ja ka walitsuse tegewust wabalt harutada, aga ühiskondade politika peale ei ole need harutused kuigi suurt mõjunud. Sellepärast ei tohi imeks panna, et inimene, kes enese eraelus harilikult kestmist headust ilmutab, ühiskondlise elu suurtes küsimustes enda metifikuid ihasti warjamata näitab.

Ühiskondlise morali ideal oleks siis kätte saadud, kui kõik maailma rahwad ja riigid täitsa tasakaalus seisakšiwad, ja kui igas üksikus riigis kõik wõimus ühiskondade wahel nii asjataohaselt oleks ära jaotatud, et keegi ei saaks teiste ühiskondade ega ka üksikute isikute huwidepiiri rikkuda. Selle ideali täieline kättesaamine jääb muidugi wõimataks. Aga iga riik wõib oma piirides jellele morali-idealile ligemale jõuda, kui ta politikalist ja majanduslist wõimudeanikkude keskel wõimalikult ühtlaselt ära jaotab, ehk teiste sõnadega üteldes, kui ta politikalist ja majanduslist wõimuforraldust rahwalikuks teeb, demokraatiseerib. Majanduslise olu demokraatiseerimisest on järgmises peatükis kõnet, siin teen ma mõne tähenduse selle üle, misjuguist mõju demokraatiline riigiworm rahwa kõlblise elu kohta awaldab.

Politikaline demokraatia paistab jellest, et igal riigikodanikul, ilma hariduse, seisuse ja waranduse peale waatamata, ühepalju politikalist wõimu tarwitada on, ning et üksikud isikud ja ühiskonnad kunagi liiga suurt ja kestmist wõimust oma kätte kiskuda ei jaks. Sellepärast ei saa ühiskonnad oma wõimu nii kurjasti tarwitada, nagu teistjuguiste walitsusewormide puhul. Ühiskondline moral seisabgi wabariigis ja demokraatlikes kuningriigis palju kõrgemal järjel, kui aristokratlikes ehk abjolutistlikes kuningriigis. Ma nimetan ainult meie aja tähtsamat politikalist

problemi: rahwaste waenlust, mis Austrias, Saksjamaal, isegi Inglismaal tihtilugu kõige metsikumat laadi omandab, kuna Helwetšias ja Põhja-Amerika Ühisriikides needjamad rahwad rahulikult kõrwu elawad. Ka seisuste wastolu, mis nimelt aristokratilises sõjawäeriigis sagedasti hirmus kardaks kujuneb ja terve politika keskpunktiks jääb, on waba-riikides wõrdlemisi wäike ja nõrk.

Uga mitte ainult ühiskondade morališ, ka üfsikute morali juures wõime demokratilise riigikorra head mõju filmata. Wale, mis liig suurel wägewusel alatišeks kaaslasjeks on, mængib siin alati palju wäiksemat oša, ja kõrkusele ei anna demokraatia kaugeltgi nii head asupaita kui aristokratiline ehk koguni abjolutištline kuningriik oma kindla wõimukorraldusega, oma autähtede ja aunimedega. Muidugi kõnelen ma ainult pikema kestwusega riigiwormidest, sest ajutišed, kiiresti kaduwad muudatused ei juuda inimeste kõlblise elu peale juuremat mõjuda.

Kuid demokraatia ei jälša kõike oma mõju kõlbluse tõstmišeks ilmutada, senikaua kui praegune warandusline korraldus tema piirides iseäralisele rikaste aristokratiale määratumat wõimust lubab. Alles siis kui nende wägewus sotsialismuse läbi lõpetatud wõi ometi nõrgestatud on, tohib loota, et tulewiku kõlblus praeguse aja omast märkja kõrgemale tõuseb.

Ü h e k j a s p e a t ü k k .

Majanduslike wõimu demokratiseerimine.

Majanduslike olu demokratiseerimine ilmub sotsialismuses. Tema juhtmõtteks on „olemise õigus“, s. v. et iga seltskonna liige peab inimesekohaselt olema tarvilisi asju saama, enne kui vähema osa vähem tungiwaid tarwidusi täitma hakatakse. Sotsialismuses püüab seega majandusliste algtingimiste ühelaadiliseks muutmist, aga kaugeltgi mitte seda, et kõigi inimeste majandusline oluford kõigis asjus täitsa ühesuguseks saaks. Seda wiimast nõutakse küll mõne kommunistlike õpetuse poolt, aga ei ole uskuda, et need kunagi kestwalt wõimule peaseks.

Just nagu poliitiline demokraatia, saab ka sotsialismuses maksma ühiskondlike morali peale suuresti mõjuma. Tema walitjuse all kaowad meie aja sõjawäelised, poliitikalised ja usulifud idealid täitsa ära, ehk vähenevad ometi märksa, ja nende asemele astub püüe, inimesejugu kõlbluse, teadmise ja kunstimõistmise poolt kõrgemale tõsta. Praegu peab iga ühiskond kõige esmalt t u g e w olema, nii tugew, et iseenele kasude piirkonda jaksab kaitseda ja teiste kasudepiiri endale wõita; tulewikus wõib ta jellega leppida, et enesele ja oma liikmetele kõige kõrgemat täiusst, mis kunagi kätte saadaw, püüab. Üksikute ühiskondade wahelt ei lõpe tüli ka sotsialismuse walitjuse all täiesti ära, aga siis jääb ta ometi vähem tooreks ja vähem omakasupüüdlifuks.

Weel palju jügamamalt saab sotsialismuses üksikute morali peale mõjuma, sest ta juhib iga inimese tegewust wahetpidamata.

Rõige pealt: tõsine ligemisearmastus ja wennameel

saavad alles sotsialismuses võimalikuks. Asjata on risti-
usk kahe aastatuhande kestvusel waimustatud ligemisearmas-
tust jutlustanud, sest ta õnnistas samal ajal ka abjolutis-
must, waranduslist korraldust, sõjawägede walitust, ühe
sõnaga, kõiki asutusi, mis inimesi üksteisest lahutawad.
Alles siis kui sotsialismus majanduslisi wastolusi wähendab
ning ära kaotab ja seltskonda lõhestawaid waheseinasi seega
maha riiub, kui terve rahwas end ühise töö-seltskonna tun-
neb olema, kui üleüldine wõit igale üffikule kasu jaadab,
— alles siis leidub tõsi inimesearmastuse kujunemisele tar-
wiliku aluspõhja. Eneisearmastus ja omakasupüüdmine
jääwad küll kõigile inimeste tegudele tähtsamaks tõufajaks.
ja mitte kunagi ei saa inimene kõiki oma ligemisi niijama
armastada, kui iseennast. Siiski leidub sotsialismuse walit-
suse all inimeste hingedes rohket ruumi wenneameele ja
ligemisearmastuse asupaigaks.

Alga ka teistes kõlblise elu waldades peab sotsialis-
muse wõimulejõudmine jügawalt mõjuma. Kõige esmalt
ahnuuse kohta, mida praeguses seltskonnas kõige tähtsamaks
tegemusele sundijaks wõib pidada. Tööta sissetulekute häwi-
tamisega riisuks sotsialismus temalt kõige rammusama pinna,
ja kaswataks kõigis seltskonnaklassides rahulist ja oma olu-
korraga leppimat mõttewiisi, mida nüüdsel ajal juba amet-
nikkude, ohwitseride ja muude kindla, määratud sissetule-
kuga perekondade juures leiame. Ja jüguelus kaoks wähe-
malt kõige wastikum ning kõige kõlwatum oja, oma keha
müümine raha wõi hõlpsa elu eest, peaaegu täiesti ära
(II, 8).

Wana sise õiguse ja kõlbluse wahel, mis meie aegus
peaaegu katkestatud on, leiaks sotsialismuse walituse all
jällegi kindlustust. Keskaja firikule oli õiguse ning morali
wastolu peaaegu tundmata; weel tänapäewal on firikul
seaduseraamatuid maksmas, mis 12.—14. aastasadadest

pärit olles õiguslike ja kõlblise elu määrujeid segamini jasal-
damad. Hiljemalt kasvab õiguseteadus vägevaks, kõigise
peenjustesse ulatavaks organismuseks, kuna kõlbluseõpetus
väikeseks, igapäevases elus hoopis tähtsujeta räbalaks jäi.
Selle üle ei maksa meil imestada, sest seadused ja ristiisu
ametlik moral võitlesevad alati kõige kõredamalt üksteise
vastu. Alles sotsialismuse valitsuse all võivad mõlemad
kõlbluse harud, seadusline õigus ja moral, jälle ühtlaseks
koguks ühineda.

K ü m n e s p e a t ü k k .

Alaliku arvamise organiseerimine.

Juba selle kirjutöö esimeses osas (I, 3) nimetasin ma
alaliku arvamist üheks neist võimudest, mis kõlbluse sünni-
tamisel kaasa mõjuvad. Alalik arvamine, mis kiriku-dog-
made uskumisest täitsa waba on, mõjub igal pool, isegi
jaal, kus teised võimufandjad, nimelt riik ja kirik, mitte
midagi ei jõua ära teha. Selle eest on temale väga vähe
organiseerimist osaks saanud, ja otstarbekohane korraldamine
võiks tema võimu aimamata määral rohkestada.

Alaliku arvamise korraldamisest kõlbluse tõstmise
mõttel olen ma juba teises kirjutöös (Uus riigiõpetus I, 8)
kõnelenud. Sotsialistiline riik peab iseäralisi komiteesi sead-
ma, kes igas maakonnas ametlist ajalehte välja annaks.
Ajalehe tarvitamise õigus oleks kõlwatumate, terve ühisi-
konna kasude vastu käivate tegude puhul iga kodaniku
käs, muidu aga võiks ainult kahjujaaja ajalehe abi nõuda.

duse ja asub seadusele täie õigusega kaaslasteks. Soovida oleks, et sotsialismuse teoria uurijad seda muudatust aegajalt tähele paneks.

Üheteistkümmes peatükk.

Lõpusõna.

Käesolevas kirjatöös saime näha, et sotsialistlike ilmarorra maksmapanemine tegelikku kõlblust praegusest palju kõrgemale tõstab. Ja siiski on sotsialistidele alati ette heidetud, nagu tahaks nad riigi ja ühiskonna kõblisi aluseid ümber lüüa. Meie teame ju, et wale igal pool wõimu kannul rändab, ega pane sarnast tõendust sugugi imeks. Samane lugu oli ka ristiusuga, mis esimestel aastatel tõesti armastuse usuks oli, aga Roomas walitsewate klasside poolt ometi inimeste wihkajaks tunnistati.

Europa kulturailma kõblises edenemises wõime kolm astet tunda: esiteks: rahwaliku uju aeg greeklaste, roomlaste, slaawlaste ja germanlaste juures; teiseks: ristiusu aeg; kolmandamaks: liginewa sotsialismuse aeg.

Kõige wanema ajajärgu jooksul leiame Europa kultura rahwastel iseäralisi rahwauskusi; need ei ole ristiusu ja teiste hilisemate uskude kombel mõne ühiku isiku ja tema ligemate järekkäijate poolt wälja mõteldud, waid aastasadade jooksul rahwaste endi hingest wälja kaswanud. Rahwausud ei jõudnud kusagil meie aegsete kirikute laadilist korraldust luua, aga nad ei püüdnud ka kõbluse tõstmist. Ristiusu esimestel õpetajatel oli täieline õigus, kui nad greeklaste ja

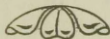
roomlaste rahwauşule, mida meie kõige täielikumalt tunneme, kõlwatuşt jüüks andşiwad. Seega pidi wanal ajal kõlblus muudeşt wõimuoludeşt wälja kaşwama. Aga juba pärisorjus, mis suurt enamuşt wäikese herraste hulga wõimu alla annab, tegi mõiştliku kõlbluše kujunemişt wõimataks. Mõnedgi paremad küljed greeklaste ja roomlaste eluş, näit. poliitikalise wabaduše armastuş, mis uuemal ajal suurte rahwaliikumiste tekkimiseks kaasa mõjunud, oliwad tol ajal wäga wäikeste ringfondade omaduşeks. Tuletage aga meelde, et faugelt suurem oja Roma keisririigi elanikkudeşt pärisorjuşes waewles ja et suur wabaduşefangelane Brutuş eraelus halastuşeta liiakajuşwõtjaks oli.

Teišeks astmeks Europa rahwaste kõlblises edenemises oli ristiuşu wõimulepeaşemine. Ristiuşl wõitiş omale kindla korralduše ja awaldas kõlblise elu kohta rohket mõju, ehk küll kõigi uşutunnistuše eestwedajad algušeşt peale enamasti işandate poliitikat on ajanud. Ühişkondliste wõimuolude muutmişt ei ole kriştlik kirik kunagi tõsişelt kaşunud, ka siis mitte, kui need rahwahulkade kõlbluše peale kõige kaşjulikumalt mõjuşiwad. Nimelt pärisorjuş ja orjade pidamine jäiwad termel keştwuše ajal kriştliku kiriku poolt puutumata; juba uus teştament soowitas orjadele mitte ainult kannatuşt ja wälispidişt sõnakuulmişt, waid lauşa orjameelt.¹ Alles 18. ja 19. aastajaadadel on waimuşelgituše wool pärisorjuşt kõrwale tõrjunud, aga seadiş nende aşemele niişama puudliku palga-korralduše. Wişaks tuleb weel, et teaduşilise ilma waate laialilagunemise mõjul kriştlikkude kirikute tähtsuş ükşlugu langema hakkas. Juba tänapäew wõime aegaşi aimata, mil kriştlik kirik oma mõju laiemate rahwahulkade peale hoopis ära kaotab, ja mil tema wägew korralduş tegeliku kõbluše aşjuş tühişeks keştaş muutub.

¹ Wõrdle: Pauluş, 1 Kor. r. 7, 20—24; 1. Tim. 6, 1—2; Tit. r. 2, 9—10; 1. Petr. r. 2, 18. 21.

Europa kulturailma kõlblise edenemise kolmandamaks järguks saab sotsialismuse olema. Kristifoguduste lagunemine nõuab tema ilmumist niisama tungivalt, kui omal ajal wana Greeka-Roma kultura langemine ristiusu wõimulepeajemist tarwitas. Sotsialistiline kõlbluseõpetus põlgab iga usulikkude alust, põlgab arwamist, nagu tulekwad kõlbluse kāsud otse Jumala käest, põlgab ka lootust tulewase elu peale, kus inimeste teod õiglasi tasu wõi karistust leidwat. Selle eest wõtaw sotsialismuse ühiskondlissi wõimuolusi nii ümber muuta, et uuesti wõimukorraldusest ka kõrgem kõlblus tingimata peab kujunema. Sotsialismuse loodab kõlblust sünnitada, mis usuliku tunde mõju alt waba on ja seega wabalt edeneda wõib.

Prægusel ajal ilmub sotsialistiline moral kui kõigekõrgem inimlik kõlblus, mis kiriklikust dogmade uskumiseist täitsa wabaks saanud. Aga meie peame ristifogudustele omase kõrfuse eest hoidma, ega tohi uskuma hakata, nagu wõiks inimeste kõlblus iganes nii kõrgele täiusse astmele jõuda, et sealt kõrgemale minet wõimataks jääb.

„Teaduse“ kirjastusel

on järgmised raamatud ilmunud:

Damaskhe, A. „Kogukondlise omavalitsuse ülesanded“. Eestiistanud cand. jur. K. Päts. 352+XII lhf. juur; hind lihtköites 1 rbl. Kohete näituste selgitusel võetakse selles põhjapanenas raamatus järgmised küsimused lähema mitmekülgse harutuse alla: Hariduseküsimus, Töölisküsimus, Keekseisuseküsimus, Maa-lijaväärtus, Kogukondline maa-omandus, Korteriküsimus, Maksuküsimused ja kogukondlised ettevõtted. Lisa näol on raamatus ka Saksa kogukondlised programmid aset leidnud.

Kowalewsky, professor B. J. Piibel ja kölb-lus, piibel ja teadus. Venekelse 11. trüki järele. 80 lehek., hind 30 kop. Mineval aastal kohtupalati poolt aresti alt vabaks mõistetud ja lühike aja jooksul 11 trükis ilmunud. Ärgu keegi seda ülemalnimetatud raamatut lugemata jätku. Kooliõpetajatele, lastekasvatajatele ja vanematele tungivalt soovitatav.

Dodel, professor Dr. A. Talupojad, töölised ning õpetlased, 164 lehek., hind 40 kop., juures kaustas ja ilusal paberil. Raamat on viimase võimaluseni huvitav.

Saada igast paremast raamatukauplusest. Pealadu r. Ребель, Kirjastuseühisus „Teadus“. Kes raamatute hinna rahas või postmarkides jaadab, sellele jaadame tellitud raamatud kohe kätte. Postijärelemaksuga maksab 17 kop. kallim.